

בין קדושה מוסלמית ליהודית: ראשית תהליך הייחוד של המקומות הקדושים המוסלמיים במדינת ישראל 1948-1967

דורון בר

מבוא

בראשית חודש ינואר 2013 הושחת מתחם קבר דוד שבירושלים. אלמונים ניתצו בשיטתיות אריחי קרמיקה מן המאה השבע-עשרה שכיסו חלק ניכר מקירות המקום המקודש.¹ אף על פי שפרשייה זו לא פוענחה, נראה כי הפושעים שפגעו במקום ביקשו להסיר מקבר דוד כל סממן שיעיד על עברו המוסלמי, ולהביא לייחודו. זה איננו הניסיון הראשון למחוק את העבר המוסלמי של המקום. במהלך השנים שחלפו מאז הקמת מדינת ישראל והפיכת קבר דוד למקום קדוש יהודי מרכזי נעשו כמה מעשים כאלה. בשנת 1950 פגע אורי צבי גרינברג, אז חבר כנסת מטעם מפלגת חרות, בכתובת מספר הקוראן שעיטרה את משקוף שער הכניסה לקבר דוד. גרינברג הסביר בדיעבד, בעקבות תלונה שהוגשה נגדו בוועדת הכנסת, כי פעל להסיר את לוחות הקרמיקה שעליהם צוירה הכתובת כדי למחוק את העבר המוסלמי של קבר דוד.²

* אני מודה לפרופ' יהושע בן-אריה, לפרופ' ריכב (בוני) רובין, לפרופ' יצחק רייטר ולד"ר איל בן-אליהו על קריאת המאמר ועל הערותיהם המועילות.

1 לניתוח ההיסטוריה של המתחם בתקופה העות'מאנית ולתולדות אריחי הקרמיקה במקום ראו, נירית שלוי-כליפא, 'בפאתי היער הקסום: אריחי הקרמיקה במתחם קבר דוד המלך', חידושים בארכיאולוגיה של ירושלים וסביבותיה, כרך ג (תש"ע), עמ' 67-73.

2 מכתב ברוך קנאל, מפקח על מקומות קדושים למוסלמים בירושלים, משרד הדתות, למנהל המחלקה המוסלמית והדרוזית, 2.2.1950, ארכיון המדינה (להלן: א"מ), גל-2931/6; מכתב יעקב יהושע, משרד הדתות, ליושב ראש הכנסת יוסף שפרינצק, 6.2.1950, שם.

הייהוד של קבר דוד הוא חלק מתהליך נרחב שהחל במדינת ישראל בשנת 1948, ובמהלכו הפכו, בסיוע ממסדי ישראלי, מקומות קדושים מוסלמיים לאתרי תפילה יהודיים פעילים ולרכוש ישראלי. תופעה זו זכתה עד כה לניתוח מחקרי חלקי.³ מגמה זו התחזקה בשנים האחרונות ומתבטאת בעלייה לרגל יהודית לקברים שהיו בעבר כבעלות מוסלמית, חלק מהמרחב המקודש המוסלמי בארץ ישראל שלפני 1948. כך, למשל, זוהה באזור העיר מודיעין קבר מתתיהו החשמונאי בקבר שיח' אל ע'רבוואי; קברה של סית-סוכינה בטבריה הפך לקבר רחל אשת רבי עקיבא; א־נבי צמאת הפך לקבר שמשון; ונבי רובין הפך לקבר ראובן.⁴

בעבר עסקתי בתהליך הפיתוח של המקומות הקדושים במדינת ישראל בין השנים 1948–1967.⁵ במאמר זה אני עוסק בשורשי תופעת קידושם של מקומות קדושים מוסלמים וייהודם בתקופה זו. בשנים הראשונות לאחר קום מדינת ישראל החל תהליך של העברת אתרי עלייה לרגל מוסלמיים לבעלות ישראלית והפיכתם לאתרי קודש יהודיים. אני מצביע על המעורבות הנרחבת של משרד הדתות בתהליך זה ובוחן את השיטות המשפטיות ואת האמצעים שבהם השתמש המשרד הזה, יחד עם רשויות ישראליות נוספות, כדי לנכס את מקומות הקודש המוסלמיים ולהפכם ליהודיים. בהמשך אני מתמקד במקרי מבחן: תהליך ייהודו של קבר דוד בהר ציון והפיכתו בין השנים 1948–1967 למקום הקדוש היהודי החשוב ביותר במדינת ישראל. כן אני דן בשינוי שחל במערת אליהו שבחיפה, הקדש מוסלמי לפני 1948 שהפך לאתר עלייה לרגל יהודי. חלק של המאמר מוקדש לבחינת תהליך ייהודם של מקומות קדושים באזור מישור החוף ובגליל, שם יושבו עולים חדשים יהודים מארצות האסלאם. הם לקחו חלק בתהליך ספונטני של ייהוד מקומות קדושים מוסלמיים שיוחסה

3 Marshall J. Breger, Yitzhak Reiter and Leonard Hammer (eds.), *Holy Places in the Israeli-Palestinian Conflict: Confrontation and Co-existence*, London 2010; Marshall J. Breger, Yitzhak Reiter and Leonard Hammer (eds.) *Sacred Space in Israel and Palestine: Religion and Politics*, London 2012; Alisa Peled, *Debating Islam in the Jewish State*, New York 2001 (להלן: פלד, אסלאם), pp. 75-96.

4 רבקה גונן, 'כיצד נוצר קבר יהודי קדוש: מקרה קבר רחל אשת רבי עקיבא', בתוך: הנ"ל (עורכת), אל קברי צדיקים: עליות לקברים והילולות בישראל, ירושלים 1998, עמ' 75-85; אבי ששון, א־נבי צמאת וקברי שמשון ומנוח: תהליכים בעיצוב מרחב מקודש בתל צרעה', מחקרי יהודה ושומרון, כרך יח (תשס"ט), עמ' 313-325; הנ"ל, 'קודש בחול: לתולדות נבי רובין לאור הממצאים הארכיאולוגיים והמקורות ההיסטוריים', בתוך: משה פישר (עורך), יבנה, יבנה-ים וסביבתן: מחקרים בארכיאולוגיה ובהיסטוריה של מישור חוף יהודה, תל אביב תשס"ה, עמ' 339-362.

5 דורון בר, לקדש ארץ: התפתחות המקומות הקדושים היהודיים במדינת ישראל, 1948–1968, ירושלים תשס"ז; 'Reconstructing the Past: The Creation of Jewish Sacred Space in the State of Israel, 1948-1967', *Israel Studies*, Vol. 13, No. 3 (2008), pp. 1-21; Idem, 'Re-Creating Jewish Sanctity in Jerusalem: The Case of Mount Zion and David's Tomb between 1948-1967', *Journal of Israeli History*, Vol. 23, No. 2 (2004), pp. 233-251

להם מסורת יהודית קדומה, אתרים כמו קבר אבו-הורירה שהיה לקבר רבן גמליאל או נבי ימין שהפך לקבר בנימין.⁶

בשנים האחרונות הולך ומתרחב הדיון על מקומות קדושים משותפים לבני דתות שונות ועל הקונפליקטים שנטושים סביבם במקומות שונים בעולם.⁷ תשומת הלב המחקרית הופנתה לדרך שבה השפיעו ומשפיעות מלחמות ומעשי איבה על מרחב מקודש, על מקומות קדושים ועל הפיכתם למקומות הפולחן של בני דת אחרת. סכסוכים על השליטה והבעלות על מקומות קדושים תופסים היום חלק חשוב בפוליטיקה ובדיפלומטיה. מבני פולחן של בני דתות שונות – כנסיות, מסגדים, בתי כנסת או מקדשים – עוברים בדרך כלל תהליך של המרה דתית ומשמשים בני דת אחרת. לעומת זאת נדירים יותר המקרים שבהם קברים עוברים מיד ליד ומקודשים על ידי בני דת אחרת.

תהליך כזה התרחש במדינת ישראל בשנים שלאחר מלחמת 1948, כאשר קברים מקודשים מוסלמיים נהפכו ליהודיים. הרקע לתהליך זה הוא לא רק היסטורי, אלא גם העובדה שבארץ ישראל, שבה חלקו בני דתות שונות את המרחב, עברו המקומות הקדושים מיד ליד. הייחוד של תהליך קידוש המרחב שבו אני עוסק, קשור בכך שהרקע ההיסטורי והדתי היהודי של ארץ ישראל שימש לביסוס האחיזה הישראלית הלאומית במרחב לאחר קום מדינת ישראל. מה שאפשר תהליך זה היה ההיסטוריה היהודית הקדומה והשימוש בטקסטים הדתיים – ספר התנ"ך, המשנה והתלמוד – ששימשו מעין קושאן דתי ואידאולוגי, הצדקה לכך שאפשר לנכס את מבני הקודש המוסלמיים ואת הקברים המקודשים ולהפכם ליהודיים, וכיוצא מכך גם לישראלים.

פרק הזמן שבו אני מתמקד במאמר, שני העשורים הראשונים שלאחר קום מדינת ישראל, הוא ייחודי מבחינת התפתחות המקומות הקדושים היהודיים. ארץ ישראל המנדטורית חולקה בעקבות מלחמת העצמאות לשני מרחבים שלטוניים, וכתוצאה מכך נותקה האוכלוסייה היהודית המסורתית במדינת ישראל ממרכיב מקומותיה הקדושים. מלבד הכותל המערבי, המקום הקדוש היהודי המרכזי והחשוב ביותר, היו מערת המכפלה, קבר רחל ועוד שורה של מקומות קדושים בחלקיה המזרחיים והלא נגישים של הארץ, תחת שליטה ירדנית. נטישה וגירוש של האוכלוסייה הערבית משטח מדינת ישראל הביאו לידי כך שמקומות קדושים מוסלמיים אחדים נותרו ללא קהל מאמינים, מה שהקל מאוד על הנהגת הפולחן היהודי בהם. על רקע שינויים אלה החלו אנשי משרד הדתות, ובראשם שמואל זנוויל כהנא,

Doron Bar, 'Mizrachim and the Development of Sacred Space in the State of Israel, 1948-1967', *Journal of Modern Jewish Studies*, Vol. 8, No. 2 (2009), pp. 267-285 (להלן: בר, מזרחים).

Ron E. Hassner, *War on Sacred Grounds*, Ithaca 2009; Dionigi Albera and Maria Couroucli (eds.), *Sharing Sacred Spaces in the Mediterranean: Christians Muslims and Jews at Shrines and Sanctuaries*, Bloomington 2009; Glenn Bowma (ed.), *Sharing the Sacra: The Politics and Pragmatics of Inter-communal Relations around Holy Places*, New York 2012; Margaret Cormack (ed.), *Muslims and Others in Sacred Space*, Oxford 2013

המנהל הכללי של המשרד, לפעול ליצירת מרחבים יהודיים קדושים חלופיים בתחומי מדינת ישראל. אף שמשרד הדתות לא מונה לעסוק ביצירת מקומות קדושים יהודיים ובפיתוחם, בפועל השקיע כהנא מאמץ רב בכיוון זה. הוא חידש והמציא מסורות רבות שאותן קשר למקומות הקדושים שטיפח, והתבסס בין היתר על מקומות קדושים לאוכלוסייה המוסלמית לפני שנת 1948.

תקופת הדיון מסתיימת במלחמת ששת הימים ובשינוי הניכר שהביאה בנושא המקומות הקדושים. החזרה אל הכותל המערבי, אל קבר רחל ואל מערת המכפלה שינתה באחת את מפת המקומות הקדושים היהודיים. גם בתקופה זו נמשכה תופעת ייחודם של המקומות הקדושים המוסלמיים באזוריה השונים של מדינת ישראל, אך תשומת הלב הממסדית והציבורית התמקדה בירושלים ובשטחי יהודה ושומרון. באזורים אלה לקחו הממשל הצבאי ורשויות דת שונות חלק בתהליך, בשונה מהמקומות ומהאזורים שבהם אני דן במאמר.

המקומות הקדושים היהודיים בארץ ישראל לפני שנת 1948

ההיסטוריה של המקומות הקדושים בארץ ישראל ובחינת תהליך התפתחותם מורכבת יותר מכל אזור אחר בעולם. העובדה שבמרחב זה פעלו שלוש הדתות המונותאיסטיות – היהדות, הנצרות והאסלאם – הביאה לפיתוחם של עשרות מקומות קדושים. אין אנו יודעים די על התהליך ההיסטורי של זיהוי ויצירת המקומות הקדושים וגם לא על הדרך שבה הועברו מקומות קדושים מיד ליד ומדת לדת.⁸

שאלת התפתחותם ומקומם של המקומות הקדושים היהודיים בתהליך זה היא מורכבת. לא ידוע די על קיומם ועל מעמדם של מקומות קדושים יהודיים באלף הראשון לספירה, לאחר חורבן בית המקדש בירושלים, וקשה לענות על השאלה אם יהודי ארץ ישראל 'פיצו' את עצמם על החרבת המוקד המקודש שלהם באתרי השתטחות אחרים.⁹ לאחר התקופה הצלבנית, מן המאה השתי-עשרה ואילך, יש ידיעות הולכות ורבות על מרחב מקודש יהודי הצומח במקביל למערך המקומות הקדושים המוסלמיים בני התקופה.¹⁰ שלטון הצלבנים על ארץ ישראל והשתלטותם המחודשת של המוסלמים על המרחב מאוחר יותר, הביאו

8 ראו למשל, Benjamin Z. Kedar, 'Convergences of Oriental Christian, Muslim and Frankish Worshippers: The Case of Saydnaya', in: Yitzhak Hen (ed.) *De Sion exhibit lex et verbum domini de Hierusalem: Essays on Medieval Law, Liturgy, and Literature, in Honor of Amnon Linder*, Turnhout 2001, pp. 59-69

9 על קיומם של אלה רומז אלחנן ריינר, 'הושע הוא רשב"י, חצור היא מירון: לטיפולוגיה של סיפור ייסוד גלילי (עוד פרק בעולמו הדתי של היהודי הגלילי)', *תרכיץ*, כרך פ, חוב' ב (תשע"ב), עמ' 179-218.

10 הנ"ל, 'מפיהם ולא מפי כתבם: על דרכי רישומה של מסורת המקומות הקדושים בארץ ישראל בימי הביניים', *הושע בן-אריה ואלחנן ריינר (עורכים)*, וזאת ליהודה: מחקרים בתולדות ארץ ישראל ויישובה מוגשים ליהודה בן פורת, ירושלים תשס"ג, עמ' 324-327; הנ"ל, "מפי בני מערבא" על דרכי רישומה של מסורת המקומות הקדושים בארץ-ישראל בימי הביניים, בתוך: רחל צרפתי (עורכת), *מנחה שלוחה: תיאורי מקומות קדושים בידי אמנים יהודיים*, ירושלים 2002, עמ' 9-17; Josef W. Meri, *The Cult of Saints Among Muslims and Jews in Medieval Syria*, Oxford 2002

להרחבה משמעותית של מספר המקומות הקדושים הנצריים והמוסלמיים בארץ ישראל. שינוי זה השפיע על יהודי הארץ, שפיתחו גם הם את מקומותיהם הקדושים. מרחב מקודש יהודי זה היה מורכב מקבריהם של דמויות מקראיות ושל תנאים ואמוראים מימי המשנה והתלמוד שאליהם צורפו מקומות הקבורה של רבנים מתקופות מאוחרות יותר.¹¹ ייחודו של מערך מקודש זה היה קשור, בין היתר, לכך שחלק ממקומות קדושים אלה שימש גם את האוכלוסייה המוסלמית של ארץ ישראל. העובדה שמערך הקדושים המוסלמי התבסס בחלקו על דמויות מקראיות הביאה לכך שהמוסלמים קידשו את קבריהם של משה, דוד, יתרו או יוסף, ומוסלמים ויהודים התפללו שם אלה בצד אלה. אך לא רק זאת. מקומות קדושים כמו מערת המכפלה, קבר דוד, מערת אליהו ורבים מקברי התנאים והאמוראים בגליל לא היו בבעלותם של יהודי הארץ אלא הוחזקו ונשמרו בידי המוסלמים וחלק מהם היה הקדש (וקף).¹² ליהודים, תושבי הארץ או עולי רגל שבאו ממרחק, הותר בדרך כלל לבקר במקומות אלה אך ביקור זה היה בחסות המוסלמים, ולעתים בתנאים מגבילים. בין עשרות המקומות הקדושים שהרכיבו את מפת הקודש היהודית היו רק מקצת מן המקומות הקדושים היהודיים בחזקה יהודית – למשל קבר רחל ליד בית לחם, קבר רבי מאיר בעל הנס בטבריה או קבר רבי שמעון בר יוחאי במירון – אתרים שבהם פעלו הקדושים יהודיים.¹³ דומה כי הקרבה הדתית הרבה שבין האסלאם ליהדות והדמיון ביניהן ביחסן למרחב מקודש, למקומות קדושים ולכמה דמויות משותפות במרכזו של פולחן זה, היא שאפשרה קיום תופעה זו.

דוגמה לתופעה זו אפשר למצוא באזור הגליל, שם עברו המקומות הקדושים מבני דת אחת לשנייה לכל אורך ההיסטוריה. היה זה אחד האזורים הצפופים בארץ ישראל מבחינת מקומות קדושים יהודיים, אך רובם היו בבעלות האוכלוסייה המוסלמית המקומית. בעיני היהודים נחשבו קברים אלה לקברי התנאים והאמוראים בעוד המוסלמים ראו בהם קברי צדיקים ודמויות קדושות מקומיות.¹⁴ כך למשל זוהה קבר חבקוק, בסמוך לכפר יאקוק,

11 לפירוט מערך המקומות הקדושים היהודיים בתקופה זו ראו, מיכאל איש שלום, קברי אבות: לחקר מסורות הקברים העבריים בארץ-ישראל, ירושלים תש"ח (להלן: איש שלום, קברי); זאב וילנאי, מצבות קודש בארץ ישראל, ירושלים תשי"א (להלן: וילנאי, מצבות); צבי אילן, קברי צדיקים בארץ ישראל, ירושלים תשנ"ז.

12 על המקומות הקדושים המוסלמיים ראו, Taufik Canaan, *Mohammedan Saints and Sanctuaries in Palestine*, Jerusalem 1971; Meron Benvenisti, *Sacred Landscape: The Buried History of the Holy Land Since 1948*, Berkeley 2000, pp. 270-306; Andrew Petersen, *Gazetteer of Medieval and Ottoman Buildings in Muslim Palestine*, Vol. 1, Oxford 2001

13 לסוגיית החזקה היהודית בקבר רחל ראו, קובי כהן-הטב וחיים נוי, 'בין מקום לטקסט: חלקו של השמש פריימן בעיצוב משמעותו של קבר רחל', קתדרה, כרך 148 (תשע"ג), עמ' 109-142.

14 ראו לדוגמה את תיאור הביקור בקבר 'הושע בנימין' בכפר לוביה שבגליל התחתון. יצחק יציב, 'ביקור בכפר ערבי', דבר, 10.9.1930.

כקבר שיח' חסן,¹⁵ קבר ר' יוחנן הסנדלר, בקרבת מירון, זוהה כקבר אבו-בכר,¹⁶ קבר מוחמד אלמע'צוב שויך לקבר ר' יוסי דמן יוקרת וצדיק א'טואחיץ (צדיק התחנות) בפקיעין זוהה כקבר רבי יוסי דפקיעין.¹⁷

המצב היה דומה גם בשאר חלקי ארץ ישראל, למשל בירושלים וכסביבתה.¹⁸ חוץ מהכותל המערבי, הרחבה שלידו וסביבתו שגם הם היו בבעלות מוסלמית,¹⁹ הורכב מערך המקומות הקדושים היהודיים שם ממערות קבורה שרבות מהן הוחזק בידי מוסלמים.²⁰ בחברון היה המצב דומה. בצד מערת המכפלה, שכניסת יהודים אליה נאסרה, התפתח מערך נרחב של קברים קדושים – קברי ישי ורות, קברי גד החוזה ונתן הנביא, קבר עתניאל בן קנז, קבר אבנר בן נר ומפיכות – וכולם שימשו אתרי קודש מוסלמיים והוחזקו בידי משפחות מוסלמיות והקדשים שונים.²¹

התפתחות המאבק הלאומי בארץ ישראל במאה העשרים ועליית המתח הפוליטי בין היהודים לערבים לאחר הכיבוש הבריטי של ארץ ישראל מידי העות'מאנים הביאו לשינוי במקומם ובמעמדם של מקצת מהמקומות הקדושים, מאחר שאלה נקשרו במאבק על עתיד ארץ ישראל והפכו לסמלים שעליהם התעמתו בני שני הלאומים. הבריטים לא היו מעורבים ישירות במאבק זה, שכן עניינם הדתי התמקד בעיקר במצבם ובעתידם של המקומות הקדושים הנוצריים בארץ ישראל. עם זאת, למדיניות הסטטוס קוו שהנהיגו,²² כלומר שמירת המצב הקיים במקומות הקדושים השונים, הייתה השפעה ניכרת על הגברת התחרות היהודית-מוסלמית עליהם. זו אחת הסיבות לכך שמיכאל איש שלום, בהקדמה לספרו על המקומות הקדושים וההיסטוריים בארץ ישראל משנת 1932, ציין כי 'המקומות העתיקים המקודשים באומה מדורית דורות הם, אולי באופן בלתי ישר, אחד האמצעים לשחרור העם במדינתו'.²³

15 יצחק בן-צבי, 'בעקבות הישוב היהודי המאוחר בכפר חקוק-יקוק', ידיעות החברה לחקירת ארץ ישראל ועתיקותיה, כרך ו, חוב' א (תרצ"ט), עמ' 30-33.

16 אשר בן ישראל, 'ר' יוחנן הסנדלר', דאר היום, 8.6.1932.

17 Zeev Vilnay, *Steimatzky's Palestine Guide*, Jerusalem 1935, pp. 157-159, 188-190, 265-267

18 'על המקומות העתיקים בירושלים שיש להם קשר עם המסורת היהודית', נובמבר 1937, הארכיון הציני המרכזי (להלן: אצ"מ), J1/3388.

19 אליעזר רפאל מלאכי, 'לתולדות גאולת הכותל המערבי', לוח ירושלים, כרך יב (תשי"ב), עמ' רעה-רפא.

20 ראו למשל, פנחס גראייבסקי, 'מערת חולדה נביאה בראש הר הזיתים', זיכרון לחובבים ראשונים, כרך ט (תרפ"ח), עמ' 25; זאב וילנאי, 'הקבר הקדוש לשלוש הדתות: חולדה הנביאה', הארץ, 4.11.1932.

21 אשר אנשל גרינוואלד, ספר טוב ירושלים, בערעגסאס [Berehovel] תרצ"ד, פרק כא [ללא מס' עמודים] (להלן: גרינוואלד, ספר טוב).

22 Cust Lionel George Archer, *An Account of the Practices Concerning the Status Quo in the Holy Places*, London 1929

23 מיכאל איש שלום, מקומות קדושים ומקומות היסטוריים בארץ ישראל, ירושלים תרצ"ב, הקדמה [ללא מספרי עמודים].

כתוצאה מתפיסה זו ומסיבות נוספות פעלו בתקופה זו יהודי ארץ ישראל לנכס את המקומות הקדושים להם, לקנותם ולרשום אותם תחתם.²⁴

הכותל המערבי היה אמנם במוקד רבים מהסכסוכים הדתיים-פוליטיים האלה, ובמהלך השנים אף נעשו ניסיונות שונים לרכוש את סביבתו מידי התושבים המוסלמיים של העיר העתיקה,²⁵ אך המתיחות בנוגע למקומות הקדושים הורגשה באזורים נוספים של ארץ ישראל: בחברון, בקבר יוסף שבשכם וגם בגליל. היהודים היו מיעוט בטל בשישים בתוך האוכלוסייה המוסלמית באזור זה, אך למרות זאת עשה הוועד לשמירת המקומות הקדושים מצפת מאמץ לרשום חלק מהמקומות הקדושים באזור כרכוש יהודי בספרי האחוזה הבריטיים. מאמץ זה הוכתר בהצלחה חלקית לאחר שעשרה מקומות כאלה, למשל 'כסא אליהו', מערת קברי הלל ותלמידיו בסמוך למירון או מערת חוני המעגל ליד ראש פינה, נרשמו בשנת 1945 כרכוש יהודי.²⁶

המרחב המקודש היהודי לאחר שנת 1948 ומעורבות משרד הדתות בפיתוחו

כמו בתחומי חיים אחרים בארץ ישראל סימנה מלחמת העצמאות מהפכה גדולה מבחינת המקומות הקדושים היהודיים. אלה עברו שינוי ניכר לאחר שנת 1948 לא רק במראם אלא גם בעניין האחריות והבעלות עליהם. המקומות הקדושים בארץ ישראל לא נמצאו תחת אחריות השלטון המרכזי. גישת השלטונות העות'מאניים ולאחר מכן הבריטיים הייתה כי המקומות הקדושים שייכים למאמינים, הן לפרטים הן למוסדות הקדש, שפעמים רבות החזיקו אותם.²⁷ כך היה נכון לגבי מאות הקברים הקדושים ששימשו את האוכלוסייה המוסלמית בארץ, וכך לגבי כנסיית הקבר הקדוש בירושלים שהוחזקה בידי נציגי הכנסיות השונות. הקדש מוסלמי, כפוף לשלטונות, הוא שניהל את מבני הקודש בחרם א-שריף, וקבר רבי שמעון בר יוחאי הוחזק בידי הקדשים היהודיים.

הקמתה של מדינת ישראל וייסוד משרד הדתות הביאו למהפכה של ממש ביחס למקומות הקדושים היהודיים. לראשונה הוקם גוף ממשלתי שתפקידו היה לטפל בענייני הדת, ובכלל זה במקומות הקדושים. משרד הדתות, שנוהל בשנים הנדונות על ידי נציגיה הפוליטיים של

24 דותן גרן, המאמצים היהודיים לקניית אחיזה במקומות הקדושים בארבע ערי הקדש ובמרחב הכפרי הסובב אותן בתהליך ההתיישבות היהודית המחדשת בארץ-ישראל (1840–1948), עבודת דוקטור, אוניברסיטת בר-אילן, תשע"א.

25 אברהם סלע, 'מאורעות הכותל (1929): נקודת מפנה ביחסים בין יהודים לערבים?', בתוך: חגית לבסקי (עורכת), ירושלים בתורעה ובעשיה הציונית, ירושלים תשמ"ט, עמ' 261–278.

26 הסבר על השתלשלות הדברים ביחס לרישום המקומות הקדושים באזור הגליל ראו, מכתב דב בר זילברמן לרב בן-ציון מאיר חי עוזיאל, 29.1.1948, א"מ, פ/890. לפירוט המקומות שנרשמו על ידי 'ועד ההקדשות' שליד המועצה הדתית בצפת ראו, 'הוכרו כמקומות קדושים', דבר, 16.9.1945.

27 דורון בר, 'בין קדושה לארכיאולוגיה: ראשית המאבק במדינת ישראל על הגדרת מקומות קדושים והיסטוריים', קתדרה (בדפוס).

הציונות הדתית, ושעיקר מעייניו היו נתונים לפיתוח המרחב המקודש היהודי, טיפל עתה גם במקומות הקדושים המוסלמיים. אחריות זו כללה השגחה על רכוש מוסלמי רב ועל עשרות מסגדים ובתי קברות מוסלמיים וכן על מקומות קדושים רבים – קברים מוסלמיים ששכנו ביישובים העירוניים והכפריים של מדינת ישראל, ובהם צוינו מסורות שקשרו אותם לדמויות מהקוראן, לגיבורים מוסלמיים, לרעיו של הנביא מוחמד ועוד.

מיד לאחר ייסוד משרד הדתות, בתחילת אוגוסט 1948, החלה לפעול בו המחלקה המוסלמית והדרוזית שבין תפקידיה נכללה האחריות למקומות הקדושים המוסלמיים.²⁸ לראש מחלקה זו מינה שר הדתות, יהודה ליב מימון, את ד"ר חיים זאב הירשברג, רב, היסטוריון ומזרחן אשר נמנה עם המחנה הדתי-לאומי. שבועות אחדים לאחר הקמת המשרד ביקש הירשברג ממשרד הביטחון 'לתת פקודות מתאימות לכל המפקדים במקומות כי ישמרו על קדושתם של המסגדים, בתי הקברות, וקברי קדושים מוסלמים, ולאסור את הכניסה לתוכם'.²⁹ אחת הפעולות הראשונות של מחלקה זו הייתה עריכת סקר נרחב שכלל איתור ו'זיהוי' המסגדים, בתי הקברות והמקומות הקדושים שתחת אחריותה. בעקבות סקר זה הוכנה רשימה של כמה עשרות מקומות קדושים מוסלמיים – למשל בשית (ליד גדרה) – קבר שת בן אדם; נבי גנדה בסמוך לרחובות, שזוהה כקבר גד או נבי רובין שלחוף הים התיכון.³⁰ רבים מהמקומות הקדושים האלה עברו במהלך השנים תהליך של ייחוד והחלו לשמש את האוכלוסייה היהודית במדינת ישראל. בעקבות הסקר שערכה המחלקה ומינוי ועדה לבדיקת מצבם של מקומות אלה, החלה פעולה של שימור ושיפוץ חלקי.³¹ פעולות אלה הדגישו את אופיו הכפול של התהליך, שבמהלכו דאגה מדינת ישראל לשלמותם של מקומות אלה, ובה בעת עוררה את ניכוסם של המקומות הקדושים למוסלמים.

בתהליך הניכוס של המקומות הקדושים המוסלמיים לקחו חלק כמה גופים ישראליים רשמיים ורשמיים למחצה: האפוטרופוס על נכסי נפקדים, שאליו הועברה בצורה רשמית בשנת 1950 האחריות לשמירת המקומות הקדושים המוסלמיים וניהולם; משרד הדתות, שלו הייתה אחריות רתית וניהולית על מקומות אלה; ואגודות דוגמת הוועד למען המקומות הקדושים או הוועדה למערת אליהו, שהקים משרד הדתות לשם ניהולם ואחזקתם.

חוק נכסי נפקדים שנחקק בידי כנסת ישראל במאסר 1950,³² הקנה למדינת ישראל את נכסיהם של מי שעזבו את שטחה אל שטחיהן של מדינות שנלחמו או שהיו בסכסוך צבאי עמה במלחמת העצמאות. לחוק הייתה השלכה נרחבת על גורל המקומות הקדושים

28 תיק יסוד של המחלקה המוסלמית והדרוזית במשרד הדתות, א"מ, גל-46783/2; דין וחשבון חצי שנתי של המחלקה לענייני האסלאם והעדה הדרוזית במשרד הדתות, אוגוסט 1948-ינואר 1949, שם, גל-44864/16 (להלן: דו"ח המחלקה).

29 מכתב חיים הירשברג למשרד הביטחון, 20.8.1948, א"מ, ג-5434/19.

30 'רשימת קברות הקדושים (ול) המוסלמים בשטח מדינת ישראל ובשטחים הכבושים', 2.9.1948, א"מ, גל-44864/13.

31 דו"ח המחלקה.

32 חוק נכסי נפקדים התש"י 1950, ספר חוקים, תש"י, מספר 37, 29.3.1950.

המוסלמיים המיוהדים. עד לחקיקתו התנהלה הפעילות היהודית במקומות אלה בצורה לא מוסדרת, מה שאפשר למשרד הדתות לפעול ולמעשה לנכס את קבר דוד בלי שהתקבלה על כך החלטה ישראלית רשמית, ולקהילה היהודית הספרדית בחיפה לתפוס את מערת אליהו. החידוש בחוק זה היה הקביעה כי גם רוב נכסי הווקף המוסלמי בישראל יועברו לידיו של האפוטרופוס על נכסי נפקדים.

החוק הגביל את אנשי משרד הדתות וחייב אותם לפעול לפיו.³³ היה גם חוסר שביעות רצון בקרב המאמינים המוסלמים מכך שנכסי הווקף מנוהלים בידי האפוטרופוס על נכסי נפקדים.³⁴ מסיבות החורגות מענייננו כאן, החליטה ממשלת ישראל בשנת 1952 להעביר לידי משרד הדתות, כסוכן האפוטרופוס, את האחריות לנכסים העירוניים הרבים של הווקף: שטחי אדמה, חנויות, בתים ועוד.³⁵ אנשי האפוטרופוס על נכסי נפקדים שיתפו פעולה עם עובדי משרד הדתות ולאחר שהכינו במשותף רשימות של 'זיהוי הקדשות',³⁶ הועברו הקדשות אלה לניהול משרד הדתות.³⁷ רכוש זה כלל גם את המסגדים, בתי הקברות והמקומות הקדושים המוסלמיים. אלה נוהלו עתה על ידי המחלקה המוסלמית והדרוזית במשרד הדתות, 'בצורה גמישה ביותר', כפי שכתב הירשברג, שרמז על כך שאפשר להשתמש בהם, במידת הצורך, לאו דווקא לצרכים פולחניים מוסלמיים.³⁸

אנשי המחלקה המוסלמית במשרד הדתות התמודדו עם קשיים רבים בניהול רכוש זה. השמירה על בתי הקברות המוסלמיים ועל המסגדים, ובעיקר תחזוקתם, התבררה כבעייתית והצריכה כוח אדם ומשאבים רבים. הייתה גם בעיה עמוקה יותר, שנקשרה לחלק מהמקומות הקדושים אשר שימשו בעבר אתרי עלייה לרגל יהודית, כגון מערת אליהו, שיהודים פקדוה בקביעות לפני שנת 1948. במקומות אלה החלה פעילות ספונטנית של מתפללים יהודים, שאליה הצטרפה גם כוונה והכוונה של משרד הדתות להפכם למקומות מקודשים יהודיים. נוצרה, אם כן, סתירה בין האינטרסים של אנשי המחלקה המוסלמית והדרוזית לשמור על המקומות שעליהם הפקדו לבין רצונו של מנכ"ל המשרד, כהנא, להגביר את הפעילות היהודית במקומות קדושים אלה ועל ידי כך להרחיב את מפת המקומות הקדושים היהודיים, שהייתה מוגבלת בהיקפה.

33 על נכסי הווקף ראו, אהרון ליש, 'הווקף המוסלמי בישראל', המזרח החדש, כרך טו, חוב' 1-2 (תשכ"ה), עמ' 48; יצחק רייטר, הווקף בירושלים 1948-1990, ירושלים 1991, עמ' 13-14; Michael Dumper, *Islam and Israel: Muslim Religious Endowments and the Jewish State*, Washington D.C. 1994, p. 36

34 חיים הירשברג, 'דו"ח אל מנכ"ל משרד הדתות, ניהול נכסים בידי המחלקה לענייני מוסלמים (הקדשות)', 2.11.1954, א"מ, גל-2379/3 (להלן: הירשברג, דו"ח).

35 החלטת ממשלה מס' 591, 7.9.1952, א"מ, חצ-2398/6; מכתב משלמה נאוי, המחלקה למוסלמים ודרוזים, משרד הדתות, למנהל המחלקה, משרד הדתות, 15.6.1962, שם, גל-2390/3.

36 ראו למשל בירושלים, מכתב מחיים רייזל לאפוטרופוס לנכסי נפקדים, 23.6.1952, א"מ, גל-2394/9.

37 זיכרון דברים מישיבה במשרד הדתות, 27.11.1951, שם, חצ-2397/6.

38 הירשברג, דו"ח.

משרד הדתות עקף בעיה זו באמצעות ייסוד אגודות שתפקידן היה להעביר אליהן את הבעלות על המקומות הקדושים המיוהדים, אך הותיר את ניהולם בפועל בידי אגודות כאלה הוקמו בידי כהנא בהר ציון ובמערות אליהו שבחיפה. הזרוע העיקרית שבה הוא השתמש לשם החזקת מקומות אלה הייתה האגודה למען המקומות הקדושים, שהוקמה ביולי 1950.³⁹ מטרתיה המוצהרות היו 'להחדיר ערכי המקומות הקדושים בעם, לעודד את העלייה למקומות הקדושים, לשמור ולטפל בניקיונם ובשכלולם ולעזור למוסדות המוסמכים בטפול במקומות הקדושים'.⁴⁰ אך דומה כי אלה היו יותר מכול כיסוי למטרה האמתית של אגודה זו – העברה והחזקה חוקית של המקומות הקדושים המוסלמיים שכהנא לא יכול היה לנהלם בצורה ישירה. מטרתו הרחבה יותר הייתה להציב בנוף הישראלי המתגבש סמלים בעלי צביון דתי, בדמותם של המקומות הקדושים היהודיים. בשנים שלאחר קום מדינת ישראל, אז התחרו גורמים שונים אלה באלה על הזכות לזכור ולהנציח, ביקש כהנא להנכיח את גרסתו לעבר היהודי של הארץ.

התפיסה היהודית והישראלית האידאולוגית בנוגע לייחוד המקומות הקדושים

לתהליך המתואר במאמר הייתה השלכה אידאולוגית. אין הכוונה כאן להיבט ההלכתי הקשור בהעברה של מבני קודש מוסלמיים לידיים יהודיות ובשאלת התפילה במסגדים, נושא שמן הראוי להקדיש לו דיון נפרד,⁴¹ אלא דווקא בשאלות הזהות היהודית-ישראלית שנקשרו בכך. לעובדה שמקומות קדושים מוסלמיים הפכו כמעט באחת למקומות קדושים יהודיים נדרשה הצדקה, ועל העושים במלאכה היה להגדיר ולהסביר, קודם כול לעצמם, ואחר כך למאמינים היהודים, את עמדתם בנושא זה.

בראשית שנות החמישים ניכסה מדינת ישראל רכוש מוסלמי רב במסגרת חוק נכסי נפקדים: קרקעות, בתים, חנויות ומרכיבים מרחביים נוספים שרבים מהם הועברו בדרכים שונות לידיים יהודיות. תהליך ניכוסם של המקומות הקדושים המוסלמיים היה חלק מעניין זה. על רקע המאבק הישראלי-ערבי הפכו המקומות הקדושים המוסלמים המיוהדים לחלק מתהליך ביסוס הנרטיב הלאומי המקומי.

בנובמבר 1948 כונן משרד הדתות ועדה מיוחדת 'לשם שמירה מעולה על המקומות הקדושים לדת האיסלאם במדינת ישראל',⁴² שכראשה עמד פרופ' אריה לאון מאיר, היועץ לענייני שמירת המקומות הקדושים לדת האסלאם של משרד הדתות. בוועדה היו נציגים נוספים של משרד הדתות ושל מחלקת העתיקות.⁴³ חברי הוועדה סיירו פעמים מספר

39 'האגודה למען המקומות הקדושים', א"מ, גל-6380/12.

40 תקנות האגודה למען המקומות הקדושים בארץ ישראל, א"מ, גל-6261/6.

41 ראו למשל, חיים דוד הלוי, עשה לך רב, כרך ט, תל אביב תשמ"ט, עמ' כה-כח.

42 מכתב הירשברג למנהל מחלקת העתיקות, 1.12.1948, א"מ, גל-44864/16.

43 דו"ח מאת אריה לאון מאיר, א"מ, גל-44864/16. דו"ח זה שימש בסיס לספר: אריה לאון מאיר ואחרים,

באתרים הקדושים למוסלמים, בעיקר מסגדים, והגישו דין וחשבון מפורט שכלל המלצות לשיפוץ וניקוי של חלקם.

דו"ח הוועדה והספר שפרסם משרד הדתות בעקבותיו,⁴⁴ הצביעו על הדרך שבה ראה משרד הדתות את המקומות הקדושים המוסלמיים. אלה, 'הבנינים הדתיים', אך לא המקומות הקדושים, נתפסו כשרידים מאובנים בנוף העכשווי הישראלי, כאתרים היסטוריים ו'עזובים של בני העדה המוסלמית, שנטשו את המדינה' ושיש לשמור עליהם.⁴⁵ מאחר שהם לא נתפסו כמקומות פולחן פעילים של המאמינים המוסלמים תושביה של מדינת ישראל, מסקנות הוועדה היו כי יש 'לקלף' מהם את התוספות האדריכליות המאוחרות שנוספו עליהם בידי המאמינים ולהחזירם למצבם הראשוני, בעת שנבנו. בדרך זו 'שופצו' בשנת 1949 מקומות קדושים כמו נבי דאוד בהר ציון, סידנא עלי (על יד הרצליה) וקבר אבו הורירה ביבנה בקפדנות ובהשקעה גדולה יחסית, אך לשיפוץ זה לא נלוותה ציפייה כי הם יוחזרו בקרוב לידי המאמינים, המתפללים ועולי הרגל המוסלמים. ה'מושלמים הפקירו מקומות קדושים';⁴⁶ גרסו במשרד הדתות, טענה שהכשירה את רצונם של אנשי המשרד ושל המאמינים לתפוס נכס ('רכוש נטוש') זה ולהעבירו לידיים יהודיות.

משרד הדתות נתלה בטענה כי בהעברת המקומות הקדושים לידיים יהודיות הוא מתקן עיוות ארוך שנים ועוול היסטורי שגרמו המוסלמים ליהודים. 'אנו [משרד הדתות] משאירים פתוחים לכל העדות, וממילא גם ליהודים, את המקומות הקדושים לכל העדות, אף על פי שבימי המנדט לא ניתנה ליהודים מסיבות שונות האפשרות לגשת למקומות אלה לתפילה או לעלייה מסורתית', כתב כהנא והוסיף כי 'היננו מעודדים גם את הפעולה הזאת כפעולת "יהוד" מבוססת ומוצדקת, בבחינת החזרת עטרה ליושנה'.⁴⁷ בפועל היה זה אמצעי להרחיב את מגוון המקומות הקדושים במדינת ישראל ואת תפוסתם באזוריה השונים של הארץ ועל ידי כך לתרום לעיצוב המרחב המקודש היהודי. אך לא רק זאת; מקובלת הייתה התפיסה כי חלק מהמקומות הקדושים המוסלמיים הם יהודיים במקורם וכי קדושתם יונקת מהתקופות 'היהודיות' בהיסטוריה של ארץ ישראל.

'מצבות הקודש שהיו ידועות בחיי ישראל בימי הביניים ורבים מעולי הרגל השתחוו עליהן, נבלעו והתבוללו במסורת הערבית, קיבלו גם שמות ערבים ונשכחו כליל ממסורת ישראל. הרבה קברים נהרסו ונעלמו ולא נשאר להם כל זכר, אלא בספרות הקברים של עולי הרגל היהודים בדורות קודמים', כתב זאב וילנאי בספרו **מצבות קודש בארץ ישראל**.⁴⁸

בניינים דתיים של המוסלמים במדינת ישראל, ירושלים תש"י (להלן: מאיר, בניינים).

44 פלד, איסלאם, עמ' 105-106; מאיר, בניינים.

45 יהודה ליב הכהן פישמן מימון, 'מבוא' בתוך: מאיר, בניינים, עמ' ג.

46 'מושלמים הפקירו מקומות קדושים', מעריב, 28.4.1950.

47 'הערות לדו"ח', מכתב שמואל כהנא ליוסף נבו, משרד החוץ, הוועדה הבינמישרדית לבטחון המקומות הקדושים, 8.6.1950, א"מ, ג-5812/14.

48 וילנאי, **מצבות**, עמ' נה.

'ברובם מתבססים המקומות (הקדושים היהודיים) על סיפורים של תושבי המקום, של יהודים ושל ערבים שבדרך כלל התייחסו אליהם באמון, אם היו נראים להם מתקבלים על הדעת', ציין כהנא וגרס כי נהוג להעלות את 'ההשערה שאנשי המקום, אפילו הערבים, יונקים את המסורת מתקופות קדומות שבהם חיו יהודים באותו המקום'.⁴⁹ אך לא רק זאת, אלא שללימוד המסורות הערביות על מקומות אלה יוחסה לעתים חשיבות עליונה.

'העובדה שהערבים "מצאו" להם "נבי" כמעט בכל כפר וכפר בארץ ישראל ובנו עליו "מרגז" (מסגר) ששימש להם גם, במידה לא מועטה, כמקור להכנסת כספים, ביחוד מהמבקרים היהודיים, והנוסעים העבריים קיבלו מהם את מסורותיהם, משום כך חשובות לנו המסורות הערביות, לשם חקירת מסורות הקברים העבריות',⁵⁰ טען איש שלום.

אחרים היו נחרצים יותר. מאיר בן-אורי, אדריכל ששימש כיועצו של כהנא בפיתוח המקומות הקדושים, הסביר כיצד 'המקורות הספרותיים מגלים את המאבק שמתחדש מדור לדור בין היהודים עולי הרגל לארץ האבות המחפשים את המבנים הקדושים, הסימנים הגיאוגרפיים השומרים על מסורת היהודית לבין שונאי ישראל והיריבים מדתות הנוצרים והמוסלמים המעוניינים לטשטש ולסלף ולהשכיח עד כמה שאפשר כל דבר יהודי'.⁵¹ כך, למשל, נכתב על הניכוס היהודי של קבר דוד לאחר שנת 1948, כי 'אם מתוך מריבות בין נוצרים ומוסלמים כשליטי הארץ לא היה בידי היהודים לקבל את המקום הזה לידם, ודאי שכעת הגיעה השעה לקבל את המקום מידי הגויים לקדש אותו מחדש'.⁵²

מובאות אלה, המשקפות בעיקר את עמדתם של גורמים ממסדיים שלקחו חלק בתהליך, לא פותרות את השאלה אם תפיסת המקומות הקדושים המוסלמיים והפיכתם ליהודיים הטרידה את עולי הרגל היהודים שפקדו אותם. האם העובדה כי תפילתם של אלה התקיימה עתה במבנים בעלי אדריכלות מוסלמית מובהקת, אתרים שבקירותיהם אפשר היה עדיין למצוא כתובות ערביות ושהיו בהם גומחות תפילה מוסלמיות, הייתה מבחינתם מכשול דתי ולאומי או שההיסטוריה של מקומות אלה ועצם אזכורם בספרות הקודש ובעדויותיהם של עולי הרגל סיפקה את המבקרים במקום?⁵³ האם ייתכן שהעובדה שרבים מהפוקדים מקומות קדושים אלה היו יהודים שבאו מארצות האסלאם,⁵⁴ שם חלקו פעמים רבות היהודים

49 שמואל כהנא, 'סיפורי העליות לקברי הצדיקים ולאתרים הקדושים בארץ ישראל', ידע-עם, כרך 54-54, תשמ"ו, עמ' 44-45.

50 איש שלום, קברי, עמ' 32.

51 מאיר בן אורי, 'המקומות הקדושים והתיירות בישראל', הצופה, 20.5.1954; לתפיסה דומה ראו, למשל, מרדכי הכהן, המקומות הקדושים בארץ ישראל, פרסום מטעם המחלקה למקומות קדושים במשרד הרתות, ירושלים תשל"א, עמ' 16.

52 דר"ח מאיר בן אורי, 5.9.1951. לשמואל כהנא בנושא מעמד הר ציון, ארכיון מאיר בן אורי (להלן: אב"א), 232.00.

53 במבנה קבר דוד הוסתרה בשנים האחרונות גומחת תפילה מוסלמית שהופנתה דרומה, לכיוון מכה. בתחילה הונח לוח עץ לפניה ומאוחר יותר הוצב במקום ארון ספרים.

54 בר, מזרחים.

והמוסלמים את קדושת אתרי העלייה לרגל,⁵⁵ היא שיצרה אצלם תחושת נוחות ואפשרה את הפעילות הספונטנית הפולחנית במקומות הקודש בישראל?

לא רק קולם של המתפללים היהודים, צרכני המקומות הקדושים המיוהדים על ידי משרד הדתות, חסר במקורות הממסדיים, אלא גם קולם של המוסלמים, פוקדי מקומות אלה ובעליהם לפני שנת 1948. בתיקי המחלקה הדרוזית והמוסלמית במשרד הדתות ובעיתוני התקופה אפשר למצוא עדויות על מחאות המוסלמים נגד פגיעה בכתי הקברות שלהם ובמסגדים, אך אין כמעט התייחסות לניכוס המקומות הקדושים בידי יהודים. נכון אמנם כי בחלק מהמקומות הקדושים המוסלמיים נמשכה העלייה לרגל המוסלמית כפי שהייתה לפני הקמת מדינת ישראל. את סידנא עלי, מסגד ואתר עלייה לרגל היסטורי, המשיכו לפקוד עולי רגל מוסלמים גם כשהמקום הועבר לידי ארגון בני עקיבא שפעל במקום.⁵⁶ אך מה קרה במקומות הקדושים שנתפסו בידי מדינת ישראל? למערת אליהו, הקדש מוסלמי לפני שנת 1948, הגיעו בשנים אלה גם עולי רגל מוסלמים,⁵⁷ אך מה בשאר המקומות? יש בידינו עדויות מפורשות יותר מהגליל המזרחי, שם לווה לעתים תהליך פיתוח הקברים הקדושים היהודים במחאה מצד תושבי האזור המוסלמים שטענו נגד הפקעת הקברים הקדושים והקרקעות סביבם.⁵⁸ בכפרים הערביים שבהם נמצאו מקומות קדושים יהודיים הגיעו העימותים בין משרד הדתות לבין התושבים לעתים עד כדי חילול הקברים, שחלקם שימש בעבר את האוכלוסייה המוסלמית, אך עתה זוהו עם יהודים ועם מדינת ישראל.⁵⁹ לייהוד המקומות הקדושים המוסלמיים הייתה לעתים גם השלכה בין-לאומית. סכסוך בין המתפללים היהודים במערת אליהו לבין נזירים כרמליתיים, לווה בהתערבות משרד החוץ הישראלי והוויטיקן והסתיים בפשרה.⁶⁰ חריפה יותר הייתה תקרית שהתחוללה בשנת 1954, אז הגישו ממשלות ירדן ועיראק תלונה רשמית במועצת הביטחון של האו"ם נגד פעולות שביצעה ישראל בהר ציון והשינויים שנעשו בחדר הסעודה האחרונה ובקבר דוד. נציגיהן טענו כי שני האתרים הוסבו לכתי כנסת שבהם משתמשים עתה עולי הרגל היהודיים.

-
- 55 Issachar Ben Ami, *Saint Veneration among the Jews in Morocco*, Detroit 1998
- 56 דו"ח על סיור שנערך מטעם לשכת היועץ לעניני ערבים והמחלקה המוסלמית והדרוזית במשרד הדתות, 26.12.1966, א"מ, גל-2378/8.
- 57 רפאל בשן, 'פרץ סכסוך דתי סביב מערת אליהו', **מעריב**, 2.7.1954.
- 58 מכתב משר הדתות משה שפירא לשר האוצר, 3.11.1952, א"מ, גל-14917/25; על הפקעת 510 מ"ר בקרבת קבר שמעיה ואבטליון בגוש חלב ראו, מכתב משה לוין, מנהל מנהל מקרקעי המדינה לשר האוצר, 3.3.1953, שם; לבקשה לרשום כהקדש יהודי את קברם המסורתי של מיכה המורשתי ושל רבי יהודה הלוי ואבן עזרא הנמצאים במערה בתוך בניין עתיק בכפר כבול, ראו חליפת מכתבים בין ברוך כהנא, משרד הדתות לבין מנהל הסדר קרקעות בחיפה, 13.7.1961, שם, גל-6309/2.
- 59 לתלונה על חילול מערת רבי שמעון בר יוחאי בכפר פקיעין ראו, מכתב מברוך כהנא ליוסף חסן עלי, יושב ראש המועצה המקומית פקיעין, 7.9.1958, א"מ, גל-14918/6. לפגיעה דומה בקבר ר' יוסי דפקיעין ראו גם, מכתב מברוך כהנא למועצה המקומית פקיעין, 26.9.1961, שם.
- 60 חליפת מכתבים בשנים 1953-1954 בין ראש המגור הכרמליתי לבין משרד הדתות, א"מ, גל-5808/10.

ישראל, בתגובה, ערכה לשגרירים זרים סיור בהר ציון, בניסיון להוכיח שהטענות כוזבות ושהיא שומרת על המציאות ששררה שם לפני שנת 1948.⁶¹ למרות האופי המקוטע של החומר שעומד לרשותנו, ניכר כי תהליך ניכוס המקומות הקדושים המוסלמיים בידי מדינת ישראל נעשה בתוקף תפיסה אידאולוגית שהתקבלה בחברה הישראלית וגרסה כי יש כאן מקרה מובהק של החזרת עטרה ליושנה ושל תיקון שנות דור של אפליית היהודים בפולחנם. ההחזקה הישראלית של מקומות קדושים אלה ועידוד הפולחן היהודי בהם היו חלק מהשקפת העולם של שמואל כהנא, שבה לקחו חלק גורמי ממשל ישראליים נוספים.

תהליך ייחודו של קבר דוד בהר ציון

מכל המקומות הקדושים שהרכיבו את מפת העלייה לרגל היהודית לאחר קום מדינת ישראל, מתבלט מעמדו של קבר דוד בהר ציון. בתקופה זו הפך קבר דוד למקום הקדוש החשוב והמרכזי ביותר במדינה, ומשך אליו עשרות ומאות אלפי עולי רגל יהודים מדי שנה. החומר הרב יחסית שעומד לרשותנו בנוגע למקום בתקופה זו, מאפשר לנתח את תהליך ניכוסו של המקום הקדוש הזה על ידי משרד הדתות.

מבנה קבר דוד הוחזק בדורות שלפני המלחמה בידי בני משפחת דג'אני, אחת המשפחות המוסלמיות הוותיקות והמכובדות בירושלים. המקום היה הקדש מוסלמי.⁶² המציאות החדשה שנוצרה בשנת 1948 הציבה לפיכך בעיה משפטית ומעשית סבוכה.

מעורבות משרד הדתות במתרחש באתר החלה בצורה רשמית בחג השבועות 1949,⁶³ כאשר לקראת החג החליף משרד הדתות את דגל ישראל שהניחו חיילי צה"ל על הקבר מיד לאחר כיבוש הר ציון בפרוכת, שעליה היו רקומים מגן דוד והמשפט 'דוד מלך ישראל חי וקיים'.⁶⁴ החלפת הדגל בפרוכת הייתה ראשיתו של תהליך שבו תפסו הדת ונציגיה את מקומם הבכיר בהר ציון.⁶⁵ תהליך זה התרחש בלי שהתקבלה על כך החלטה רשמית של ממשלת ישראל.

ההשתלטות הדתית על הר ציון ועל קבר דוד הייתה רצויה מבחינות רבות וגורמים ממלכתיים שונים עודדו אותה. ראש ממשלת ישראל, דוד בן-גוריון, גרס בחודשים שלאחר סיום מלחמת העצמאות כי מלבד החפירות הארכאולוגיות שיש לעשות במקום צריך גם 'להקים' בהר ציון 'מקום קדוש' יהודי. על רקע איום הבנאום של ירושלים, ביקש בן-גוריון להנציח את יהדותו של הר ציון על ידי פיתוחו כמקום קדוש יהודי, באמצעות מציאת הוכחה

61 מאיר מנדס, דו"ח המחלקה לעדות נוצריות במשרד הדתות על ביקור הקונסול הכללי הצרפתי במקום, 14.1.1954, א"מ, חטיבה 130, חצ-2397/4.

62 לפירוט הבעלויות של משפחת דג'אני על וקף נבי דאוד ראו, 'גוש 300032, א"מ, גל-2388/9.

63 'קבר דוד נחנך בירושלים אחרי אלפי שנות שבי בידי נוכרים', הבקר, 2.6.1949.

64 'עליה לרגל לקבר דוד המלך', ידיעות אחרונות, 31.5.1949.

65 אריה יהודה לבנון, דובר משרד הדתות, סייר בקבר דוד בתקופה זו והמליץ להעביר את הבעלות על המקום למשרדו. ראו, דו"ח אריה לבנון, 9.8.1949, א"מ, גל-6316/11.

כי דוד באמת נקבר במקום.⁶⁶ 'כל עוד שהחפירות (הארכאולוגיות) לא ימצאו את קברי בית דוד קיימת המסורת של קבר דוד המוסלמי',⁶⁷ גרס בן-גוריון, בהדגישו את הדחיפות שבמחקר המקום הקדוש ואת החשש שמדינת ישראל תאלץ לסגת מן האזור.

העבר המוסלמי של קבר דוד הטריד את בן-גוריון, אך גם את כהנא ואחרים במשרד הדתות, והם השקיעו לא מעט בכיורור השאלה ממתי החלו בני הדתות השונות, הנוצרים, המוסלמים והיהודים להאמין בקדושת המקום.⁶⁸ התפיסה שטופחה בתקופה זו גרסה כי ההיסטוריה המאוחרת של קבר דוד, המוסלמית והנוצרית, היא טפלה ולא משמעותית וכי 'המצבה [על קבר דוד] היא הגולל על פתח שמוביל באדמה לאותם מערות הרבות שאת קיומם מסרו משך יותר מאלפיים שנה המסורת'.⁶⁹

עם זאת, העובדה שהר ציון היה קדוש לבני שלוש הדתות המונותאיסטיות, הפכה את ניהול המקום לעניין מורכב. במיוחד הייתה בעייתית שאלת היחס אל קבר דוד, שבאה לידי ביטוי בחילוקי דעות ובאינטרסים שונים בתוך משרד הדתות. מחד גיסא היה זה מנכ"ל משרד הדתות, כהנא, אשר 'קידש' את המקום והנהיג סדרי עלייה לרגל וביקור נרחבים.⁷⁰ מאידך גיסא, המחלקה המוסלמית והדרוזית במשרד הדתות הייתה אחראית להקדש קבר דוד. היא דאגה לניקוי הקבר וסביבתו, מימנה את עבודות השיפוץ שנערכו במקום,⁷¹ ולמעשה שמרה על זהותו המוסלמית של מבנה הקבר. 'נתתי הוראות שלא יפגעו בכתובות הערביות', דיווח אחד מעובדי המחלקה בינואר 1950 והוסיף כי הצליח להבטיח 'שלא יעמידו דבר במחראב'.⁷²

למרות דאגה זו מצד עובדי המחלקה המוסלמית והדרוזית, הביאה הפעילות הנרחבת של משרד הדתות בהר ציון והתגברות תנועת עולי הרגל בקבר דוד להחרפת חילוקי הדעות בין כהנא לבין הירשברג. האחרון ניסה בכל כוחו לשמור על המציאות הקיימת במבנה הקבר וסירב לקחת חלק בתהליך הייחוד של קבר דוד. תפיסתו הייתה קשורה הן לעובדה שהיה זה הקדש מוסלמי שהיה באחריותו, הן לכך שגורמים מדיניים שונים, ובראש ובראשונה ראש הממשלה בן-גוריון, דרשו במחצית השנייה של 1951 להפגין זהירות ורגישות רבה ולא לשנות את הסטטוס קוו במקום.⁷³ נראה שבן-גוריון חשש כי צעדים חד צדדיים שייעשו בהר ציון יעוררו תגובות שליליות נגד מדינת ישראל, בעיקר על רקע הדרישה לבנאום ירושלים.

66 יומן בן-גוריון, 28.9.1949, ארכיון צה"ל.
 67 דו"ח מאיר בן אורי לשמואל כהנא, 9.5.1951, אב"א, 233.00 (להלן: בן אורי, דו"ח).
 68 ראו למשל, מכתב יצחק בן-צבי ליעקב הרצוג, 7.12.1953, א"מ, גל-2388/9.
 69 בן אורי, דו"ח.
 70 מכתב מאיר בן אורי לשמואל כהנא, 'עקרונות לתוכנית קבר דוד', 16.8.1951, א"מ, גל-2931/6.
 71 מכתב המחלקה המוסלמית והדרוזית במשרד הדתות למחלקת עבודות ציבוריות, א"מ, 23.3.1949, גל-2388/9.
 72 ברוך קנאל, 'דו"ח המצב בהר ציון', 18.1.1950, א"מ, גל-2388/9.
 73 בן אורי, דו"ח.

בשלהי שנת 1950, כשנה וחצי לאחר העברת האחריות לקבר דוד למשרד הדתות, מינה האפוטרופוס על נכסי נפקדים, מרדכי שטנר, את הירשברג ל'סוכן להנהלת הנכסים' המוקנים לפי החוק של הקדש משפחת דג'אני בהר ציון מלפני 1948. כתב המינוי קבע כי בניגוד לחלקים שאינם דתיים, שאותם חייב היה הירשברג להשכיר, הרי שנכסים 'המשמשים לצרכים דתיים יטפל בהם הסוכן לפי הוראות משרד הדתות'.⁷⁴

כהנא פעל כמעט ללא הפרעה במערך החדרים המורכב שמסביב למבנה הקבר והחל להפעיל שם תצוגות שונות, מעין מוזאוני שהוקדשו לנושאים דתיים שונים. הפעילות במבנה הקבר עצמו הייתה בעייתית הרבה יותר ואילצה אותו ואת שר הדתות מימון למצוא פתרון חוקי ומעשי. 'שאלתי את שר הדתות מה תהיה דרך הטיפול בהר [ציון]', העיד כהנא בדיעבד. שר הדתות השיב לו: 'לא דרך הממשלה',⁷⁵ ורמז לכהנא כי עליו למצוא פתרון יצירתי לתסבוכת המשפטית שנוצרה בנוגע לבעלות על המקום.

בשלהי שנת 1951 נחתם הסכם בין המחלקה המוסלמית והדרוזית במשרד הדתות לבין הוועד למען המקומות הקדושים, ובו הוחכרו 'כל הבתים הצמודים לחצר קבר דוד המלך וההקדשות של הבתים שבהם סדרתם בתי כנסת בתנאי שעליכם לשמור על המקום, לתקן את הבניינים ולשלם שכר דירה'.⁷⁶ הוועד היה למעשה אגודה שמטרתה המוצהרת הייתה 'לשפר את הר ציון והמקומות הקדושים הקשורים בו במסורת ובאגדה ולהפכו לתלפיות לציבור היהודי בארץ וברחבי העולם',⁷⁷ ושימש כסווי משפטי להחזקה יהודית של המקום. בין אנשי האגודה, שכהנא עמד בראשם, לבין הירשברג נחתם הסכם על החכרת מתחם קבר דוד לפרק זמן של שלוש שנים עם אופציה להארכה ל-25 שנים נוספות.⁷⁸ מדי שנה שילמה האגודה דמי שכירות למחלקה המוסלמית והדרוזית, והסכם זה נשמר שנים רבות עד שבראשית שנות השבעים הביאו בעיות משפטיות לביטולו.⁷⁹

פעילותו של כהנא בקבר דוד עוררה עליו מתנגדים רבים, שתמהו כיצד ייתכן שהוא מנהל את משרד הדתות ובה בעת גם עומד בראש הוועד למען המקומות הקדושים. ביקורת זו נשמעה הן מצד אנשי אקדמיה, שמחו נגד הקידוש היהודי של מקום פולחן מוסלמי,

74 כתב מינוי מק-2 'חוק נכסי נפקדים תש"י 1950', מינוי סוכן על פי הוראות סעיף 3 (ב) לחוק, 9.12.1950, א"מ, גל-2394/9. לכתב המינוי מצורפת רשימה ובה פירוט הנכסים בירושלים המועברים אל אחריותו של הירשברג. חוץ מהרכוש בהר ציון, נזכר גם מסגד נבי-עוכשה (באזור רחוב שטראוס), בית הקברות ממילא, קבר קדוש באבר-תור, בית המעיין בעין כרם וקברים קדושים שם, ועוד.

75 החלטת בית המשפט המחוזי בירושלים בתביעת האגודה למען המקומות הקדושים בארץ ישראל נגד האפוטרופוס על נכסי נפקדים, תיק מס' 109/76, 12.8.1976, א"מ, גל-12280/5.

76 מכתב חיים הירשברג לוועד למען המקומות הקדושים, 3.7.1951, א"מ, גל-2931/6.

77 תקנות אגודת הר ציון (הוועדה להר ציון), א"מ, גל-6261/6. מסמך ובו פירוט השתלשלות העניינים שבסופה הוקמה הוועדה למקומות הקדושים, שם, גל-6380/12. הוועדה נרשמה ב-27.7.1950.

78 מכתב חיים הירשברג למרדכי שטנר, האפוטרופוס לנכסי נפקדים, ירושלים, 30.6.1953, א"מ, גל-2931/6. בסוף שנת 1962 הוקמה אגודת הר ציון, שהחליפה את האגודה למען המקומות הקדושים באחריות להר ציון. ראו, 'ועדת הר ציון מיום 4.10.1970', שם, גל-12280/5.

79 מסמכים שונים, בעיקר מן השנים 1970-1972, א"מ, גל-12280/5.

הן מצד פקידים ואנשי מנהל. במיוחד נשמעו טענות נגד העובדה שכהנא נשא את התואר 'הממונה על ההר', מינוי שהעניק לו שר הדתות מימון, ובמסגרתו הוא היה אמור לשמש 'ממונה בתפקידים הרוחניים והארגוניים של הר ציון'.⁸⁰

לעניין זה נקשרו גם החפירות הארכאולוגיות שנערכו במקום וניסיונות של כהנא ושל אחרים לעמעם את עברו המוסלמי של הקבר על ידי עיצובו כיהודי. בשנת 1951 הופקד הארכאולוג יעקב פינקרפלד, 'משמר מונומנטים ומפקח ראשי של מחלקת העתיקות', על שיפוץ חדר קבר דוד וסביבתו, כחלק משיפוץ נרחב שנערך באזור כדי לתקן את נזקי מלחמת העצמאות. פינקרפלד ניצל את ההזדמנות לעריכת מחקר ארכאולוגי על חדר הקבר, ובמהלך החפירות חשף גומחה דמוית אפסיס מאחורי מצבת הקבר. מגומחה זו הסיק פינקרפלד כי מבנה קבר דוד הוא למעשה בית כנסת קדום מימי הבית השני שפנה אל בית המקדש, מה שביסס בעיני רבים את הטענה על הבעלות היהודית הקדומה על המקום.⁸¹ פינקרפלד פעל במקום בברכת המחלקה המוסלמית והדרוזית במשרד הדתות, אך באותו זמן הופקד על התכנון והעיצוב של קבר דוד מאיר בן-אורי. הוא, כחלק מצעדי הייחוד של המקום, צבע בשלהי שנת 1951 את הקיר שמעל מצבת הקבר בצבעי שמן בוהקים ושילב בהם כתובת גדולה שבה נכתב 'דוד מלך ישראל חי וקיים'. את צבעם של סורגי החלונות בחדר הקבר שינה מירוק (צבע האסלאם) לזהב (סמל מלכות בית דוד). כל זה היה חלק מתכניתו 'להגביר את הרושם שאין כאן מצבה על עצמות של מלך דוד [כך] אלא כניסה סתומה לקברי מלכי בית דוד בהר ציון'.⁸²

דבר זה הסעיר את פינקרפלד, שכצעד מחאה החליט להפסיק לשתף פעולה עם משרד הדתות.⁸³ מחאותיו של פינקרפלד הגבירו את המתח בין הירשברג לבין כהנא, שגרס כי 'המחלקה המוסלמית אינה צריכה לטפל בעניני קבר דוד', שכן התערבות כזו 'עלולה רק לפגוע ברגשות הדתיים [היהודיים]'.⁸⁴ הירשברג ענה בזעם: 'הר ציון אינו עניין פנימי של המשרד [הדתות]. החפירות בחדר הקבר נעשו בהתאם לחוק בידיעתה ובהשגחתה של מחלקת העתיקות', והחליט להסיר את אחריותו מהמקום.⁸⁵ מאוחר יותר הסביר ש'קיים הסכם ביני לבין ד"ר כהנא, בתור ממונה על הר ציון, שאין אנו [מחלקתו] מתערבים בכל הנעשה שם'.⁸⁶

80 מכתב מימון לכהנא, 31.7.1951, א"מ, גל-6339/18.
 81 סקירה פרלימנרית על תולדות בניין קבר דוד, ארכיון רשות העתיקות (להלן: אר"ע), תיקיית פיקוח מדעי ישראל, פ/2/ירושלים/ה/11/X, הר ציון.
 82 מכתב מאיר בן אורי לשר הדתות, 'דו"ח על פעולות היועץ האדריכלי', 21.10.1951, א"מ, גל-6293/13.
 83 מכתב יעקב פינקרפלד לשמואל כהנא, 23.11.1951, א"מ, גל-2388/9.
 84 מכתב חיים הירשברג לשמואל כהנא, 23.11.1951, א"מ, גל-2931/6.
 85 מכתב חיים הירשברג לשמואל כהנא, 30.11.1951, א"מ, גל-2388/9.
 86 מכתב חיים הירשברג לעמרם בלוי, משרד הדתות, 13.3.1959, א"מ, גל-2388/9.

מערת אליהו בחיפה ותהליך יהודה

אחד מהמקומות הקדושים היהודיים הבולטים ביותר שפותחו על ידי משרד הדתות בין השנים 1948–1967 היה מערת אליהו הממוקמת בפאתי העיר חיפה. ייחודיות תהליכי הפיתוח של מערת אליהו בתקופה זו נבעה בין היתר מכך שאתר זה התקדש במהלך ההיסטוריה ליהודים, לנוצרים, למוסלמים ואף לדרוזים.⁸⁷ בדומה לקבר דוד בהר ציון, גם מערת אליהו הייתה לפני שנת 1948 הקדש מוסלמי שנקרא ואקף אל-ח'אדר. במקום החזיקה משפחת חג' איברהים החיפאית, וכניה הם שבנו בשלהי המאה התשע-עשרה בקרבת המערה חדרים שנועדו להשכרה למבקרים ולמתרפאים שביקשו ללון ליד המקום הקדוש ולנצל את סגולותיו הפלאיות.⁸⁸ לעולי הרגל היהודים והנוצרים נשמרה זכות הגישה והתפילה במקום.⁸⁹ תוצאות מלחמת 1948 הביאו לשינוי חד במציאות הפולחנית בחיפה. השינויים הרמוגרפיים הנרחבים שהתחוללו בעיר – יציאת חלק ניכר מן האוכלוסייה הערבית מחיפה והתבססותה כעיר יהודית⁹⁰ – הביאו, בין היתר, לייחוד המערה ולפיתוחה כאתר עלייה לרגל יהודי. פיתוח המקום בשנות החמישים היה תוצאת שילוב פעילות של גורמים מקומיים, בעיקר בני העדה הספרדית מתושבי העיר היהודים יחד עם משרד הדתות, אשר תרם רבות לעיצוב הפיזי והפולחני של המקום.

הניכוס היהודי של המקום נעשה במהירות, כפי שכתב כהנא: 'לאחר שחרור המדינה עזבו הכרמליטיים [נזירי מנזר סטלה מריס] והערבים את המקום, והמונה על הר ציון [הוא עצמו] התעניין במערה ויחד אותה לגמרי'.⁹¹ אך למרות ההתלהבות של משרד הדתות הציב תהליך הייחוד של המערה – מקום קדוש מוסלמי שבו מתקיימת פעילות נמרצת של יהודים – בעיה משפטית ופרקטית קשה. רק בשנת 1953, כלומר כחמש שנים לאחר כיבוש העיר והפיכתה ל'עיר עברית', נחתם הסכם על השכרת המערה והמבנים סביבה בין המחלקה המוסלמית והדרוזית במשרד הדתות – שאליה הועברה האחריות למערה – לבין הוועדה למען המקומות הקדושים.⁹² אגודה זו, שכנזכר לעיל הייתה אחראית לפיתוח הר ציון וקבר דוד בירושלים, החזיקה גם במערת אליהו והקימה ועד שנקרא 'ועד מערת אליהו'. הרציונל

-
- A. Augustinović, 'El Khader' and the Prophet Elijah, Jerusalem 1972 87
 מכתב בנימין פישמן, מנהל מחלקת רישום קרקעות למנהל האגף לענייני הדת במדינה, 29.11.1949, א"מ, גל/5/14939.
- גרינוואלד, ספר טוב, פרק 30, ללא מספרי עמודים; Hoade E., Guide to the Holy Land, Jerusalem 1942, p. 358; מכתב מ' אראל, משרד החוץ למנכ"ל משרד החוץ, 7.7.1954, א"מ, חצ-2397/4. 89
- יוסי בן-ארצי ותמיר גורן, 'כ"חומר ביד היוצר': עיצוב המרחב העירוני של ערביי חיפה ב-1948, מחקרים בגיאוגרפיה של ארץ ישראל, כרך טו (תשנ"ח), עמ' 7–27. 90
- שז"ך [שמואל כהנא], 'מערת אליהו בהר הכרמל', הצופה לילדים, 15.8.1951, עמ' 754. על ניהול הבעלות על הרכוש הנטוש בחיפה, ללא התייחסות למערת אליהו ראו, תמיר גורן, מתלות להשתלבות: השלטון הישראלי וערביי חיפה 1948–1950, בחינה היסטורית וגיאוגרפית, חיפה 1996, עמ' 73–91. 91
- חווה שכירות מתאריך 17.2.1953, בין חיים הירשברג, לבין האגודה למען המקומות הקדושים, ירושלים, א"מ, גל-2/2936. 92

שעמד מאחורי החכרת המערה היה הרצון 'לאפשר ניהול אופייה המיוחד ולהבטיח ביצוע קו מסוים והחלטות שיקבעו על ידי משרד הדתות והממשלה בעת הצורך'.⁹³ השוואת קבר דוד למערת אליהו מראה כי במקרה של המקום הקדוש בחיפה הייתה העברת הבעלות על המקום לידי משרד הדתות קלה וחלקה יותר מאשר בהר ציון. הסיבה לכך הייתה השוליות של חיפה ושל מערת אליהו לעומת מרכזיותה של ירושלים ושל הר ציון בה, ומעורבות מצומצמת יותר של אנשי המחלקה המוסלמית והדרוזית במשרד הדתות בנעשה שם. עובדה זו אפשרה לכהנא לקדם את שאיפות הייהוד של מערת אליהו כמעט בלי הפרעה.

מקומות קדושים יהודיים ומוסלמיים באזור הגליל

אזור הגליל, אשר היה מאוכלס לפני מלחמת העצמאות באוכלוסייה ערבית ברובה, נכלל לאחר שנת 1948 בתחומי מדינת ישראל. רבים מתושבי הכפרים הערביים שחיו באזור עד אז עזבו או הורחקו מן האזור. המקומות הקדושים בגליל אשר שימשו בעבר את אוכלוסיית האזור המוסלמית והיהודית כאחד, רבים מהם בתוך הכפרים הערביים הנטושים של האזור או בקרבתם, עברו עתה תהליך של ייהוד. מערך עלייה לרגל זה יהוד כתוצאה משילוב כוחות בין גורמים מקומיים – פרטים ואגודות שעסקו באיתור ופיתוח של המקומות הקדושים⁹⁴ – לבין פעילות ממוסדת של משרד הדתות ושל כהנא, אשר דאג לגדר חלק מן המקומות הקדושים ולהציב מעליהם מצבות ומבנים שונים. לאלה יש לצרף גם את העולים החדשים שיושבו באזור הגליל בשנות החמישים והשישים והקימו את יישוביהם, לעתים, בסמוך לחורבות הכפרים הערביים באזור זה, שבהם נותרו פעמים רבות קברים קדושים בולטים מעל סביבתם.

פעמים רבות היו קברים אלה מצויים בכתי קברות מוסלמיים. כך, למשל, קבר ר' ישמעאל בן ר' יוסי הגלילי נותר משולב בכתי הכפר הערבי הנטוש דלתאה. כאשר נהרס הכפר, כחלק ממבצע רחב יותר של הריסת הכפרים הערביים בגליל,⁹⁵ הושאר הקבר על תלו ותושבי היישוב היהודי דלתון אשר הוקם בסמוך פקדו את הקבר.⁹⁶ בדומה לכך נותרו הקברים של

93 דו"ח מאת שמואל כהנא למשה שפירא, שר הדתות, 19.7.1954, ארכיון לחקר הציונות הדתית, חטיבה: זרחה וורהפטיג, מחזור א. ההדגשה במקור.

94 למשל הוועד לשמירת המקומות הקדושים אשר פעל באזור הגליל העליון לפני מלחמת העצמאות ואחריה. מכתב הרב א"ל זילברמן לרב הראשי בן-ציון עזיאל, 29.1.1948, א"מ, פ-890/1, ושם פרטים על רישום מקומות קדושים כיהודיים.

95 אהרון שי, 'גורל הכפרים הערביים הנטושים במדינת ישראל ערב מלחמת ששת הימים ואחריה', קתדרה, חוב' 105 (תשס"ג), עמ' 151-170.

96 הקבר היה משולב בתוך כתי הכפר הערבי דלתאה. על כך כותב יוסף ברסלבסקי, לחקר ארצנו: עבר ושרידים, תל-אביב תשי"ד, עמ' 313-318, וניצב שם עדיין בשנות החמישים. הקבר היה מוקף בגדר אבנים ולידו ניצב עץ בורד. אך ראו מכתב ברוך כהנא, משרד הדתות למושל הצבאי, מחוז הצפון, 25.1.1959, א"מ, גל-6/14918, שם הוא מתריע על הסכנה כי ציון קבר ר' ישמעאל בן ר' יוסי הגלילי ייהרס יחד עם שאר כתי הכפר הנטוש דלתאה. קבר זה זוהה גם כקברו של שיח' איסמעאל. צבי אילן, קברי צדיקים בארץ ישראל, ירושלים תשנ"ז, עמ' 202. הקבר שופץ מאוחר יותר והוא נזכר בסקר

ר' יהושע בסכנין ושל ר' חנינא בן דוסא בעראבה משולבים בבתי הקברות המוסלמיים.⁹⁷ לא פעם נהרסו בתי הקברות המוסלמיים, לעתים בצורה ממוסדת וחדה ולעתים בהדרגתיות, אך מצבות הקודש היהודיות שומרו. כך היה במקרה של קבר ר' חנינא בן עקשיה על יד כפר חנניה, אשר היה חלק ממרחב קבורה מוסלמי שניצב בסמוך לכפר הערבי כפר ענן. במחצית השנייה של שנות החמישים שוטחו שם הקברים המוסלמיים והודגשו הקברים היהודיים הסמוכים.⁹⁸ תוצאת תהליך זה הייתה בסופו של דבר הבלטה משמעותית של קברי הצדיקים באזור הגליל במפת הקדושה הכללית של מדינת ישראל.

מאחר שמרבית המקומות הקדושים בגליל היו בראשית שנות החמישים עדיין ציונים בולטים בנוף – מערות, עמודים, גלי אבנים או מצבות קבורה קדומות – עשה משרד הדתות מאמץ לבנותם ולעצבם מחדש כיהודיים. פעמים רבות כלל פיתוח המקומות הקדושים פריצת שביל מן הדרך הראשית אל המקום הקדוש, ובצד הדרך הראשית הוצב שלט שהורה את המרחק אל מקום הקבר. פעילות הבנייה בקבר עצמו כללה לעתים קרובות גידור המקום והצבת שער ברזל בפתחו. כמו כן הוצבו מתקנים להדלקת נרות ובמקרים רבים נכללו בתוך מכלולי הקברים עצים עתיקים שנחשבו גם הם לקדושים.⁹⁹ לעתים הושאר מבנה הקבר ללא מבנה מעליו ורק המצבה עודכנה, פעמים רבות תוך כיסוי ארון קבורה קדום בקוביית בטון ושילוט אבן מתאים.¹⁰⁰ ברוב המקרים נבנו מבנים מעל הקברים, לרוב באמצעות שימוש באבנים מקומיות ולעתים באמצעות בנייה בבטון,¹⁰¹ וכיפה קטנה, מסוידת לכן שתכליתה הייתה להדגיש את הקבר, להבליטו מעל סביבתו ולהמחיש את עתיקותו לכאורה, שולבה במבנה. כל אלה יצרו יחדיו מעין 'פסלים לבנים' בנוף הגלילי הירוק.¹⁰² ייחוד המקומות

הכפרים הערביים הנטושים. ראו, תיקיית פיקוח מדעי ישראל: פ/דלאתה, דו"ח של חוליית סקר צפון, יעקב עולמי, יולי 1966, א"ר. בתיק גם מספר תמונות של המצבה המשופצת ומסביבה שרידי הכפר ההרוס.

97 מכתב מאיר בן אורי לברוך כהנא, 15.1.1961, א"מ, גל-6348/16.

98 מכתב מאיר בן אורי למע"צ נהריה, 28.7.1957, אב"א, 222.00, בדבר שיפוץ הקבר בכפר חנניה ושם גם תכנית מצורת של הקבר וסביבתו. וראו שם גם את מכתבו של בן אורי לש' הירשברג, מחלקה מוסלמית ודרוזית במשרד הדתות, 28.7.1957, לגבי הצורך לפנות מסביבת מקום הקבר קברים מוסלמיים שנמצאו בצד הקברים היהודיים. ראו גם מכתב תשובה מאת יעקב יהושע, סגן מנהל המחלקה למוסלמים ודרוזים במשרד הדתות, 2.8.1957, שם. הכותב מציע 'לכסות את השטח בירק ולהפוך אותו למרשאה שלא תשמש למעבר לאנשים שיבקרו במקום'.

99 הצעת מאיר בן אורי, 3.4.1952, 'תערוכה אדריכלית בהר ציון' בתי כנסת ומקומות קדושים בגליל", אב"א, 233.00; דו"ח על סיור במירון ופקיעין ב-30.1.1956, א"מ, גל-2967/10.

100 ראו למשל את תכנית השיפוץ של קבר רבי יוחאי בגוש חלב, מכתב מאיר בן אורי לברוך כהנא, משרד הדתות, 26.3.1961, א"מ, גל-14918/6.

101 ראו למשל תרשים המפרט את 'קימום' הקבר בכרם בן זמרה, מכתב מאיר בן אורי לברוך כהנא, משרד הדתות, 8.2.1959, א"מ, גל-6293/13.

102 ראו הצעה לשיפוץ קבר ר' לוי בסאסא ושילוב של כיפה במבנה, מכתב מאיר בן אורי לברוך כהנא, משרד הדתות, 8.2.1959, א"מ, גל-6293/13. Rabinowitz, 'A Cave Deception in Safad', *The Jewish Herald*, 30.7.1963

הקדושים הודגש עוד יותר על ידי שילוב של מנורות ו'קרני הציון' במבני הקבר, מעין קרנות מזכה שהוצבו לעתים קרובות בארבעת הפינות של מבני הציון והיו סימן היכר לקברים שטיפח משרד הדתות בשנות החמישים והשישים. מרכיבים אלה יצרו סגנון אדריכלי ייחודי שאפשר לראות בו ניסיון לגבש אדריכלות 'יהודית' של מרחב מקודש.

תהליך ייחודם של קברים קדושים מוסלמיים באזור מישור החוף, בעיקר הדרומי

בתקופה המוסלמית המאוחרת זהו באזור מישור החוף קבריהם של בני יעקב. קברי בנימין, יהודה, גד ואחרים אותרו בצד הדרך הראשית ממצרים לדמשק ואליהם נוספו מקומות קדושים מוסלמיים נוספים – למשל קבר אבו־הורירה ביבנא או נבי שית (בסמוך לגדרה) שזוהה כקבר שת, בנו של אדם. לאחר קום מדינת ישראל יושבו באזור זה עולים חדשים רבים שלהם היה חלק נכבד בתהליך ייחודם של חלק מקברים קדושים אלה, שהפכו לאתרי עלייה לרגל יהודיים. חלק מהמתיישבים החדשים האלה הגיע מצפון אפריקה ובמיוחד ממרוקו, שם התקיים פולחן צדיקים נרחב ומושרש. תהליך הקליטה של אוכלוסייה זו במדינת ישראל היה ממושך ומורכב. הימצאותם של קברי קדושים מוסלמיים בסמוך למקומות מגוריהם החדשים במדינת ישראל אפשרה לחלק מאוכלוסיית העולים החדשים למצוא נחמה בהם – לנכסם, לאמצם ולהפכם לחלק מאתרי הזהות הדתית היהודית-ישראלית החדשה שלהם. כחלק מתהליך זה נמחקה המורשת המוסלמית של אתרים אלה ואותה החליפה עתה 'מסורת' יהודית שנוצרה כמעט יש מאין, אבל ייחסה לעצמה עתיקות וקדמות לימי המקרא ולתקופת המשנה והתלמוד.¹⁰³

דוגמה בולטת לתהליך זה אפשר למצוא ביבנה, כפר ערבי שהפך לאחר שנת 1948 בהדרגה לעיירה יהודית. עולי רגל יהודים מזכירים את קברו של רבן גמליאל ביבנה בציינם כי הקבר שוכן במוזוליאום המיוחס לעלי אבו־הורירה, מחבריו של הנביא מחמד אשר נקבר על פי מסורות מוסלמיות אחדות ביבנא.¹⁰⁴ מבנה קבורה מרשים זה היה מצוי בגבעה שממערב לתל העתיק של יבנה, בקצה בית הקברות המוסלמי של היישוב הערבי המאוחר וממערב לו ושימש את אוכלוסייתו.¹⁰⁵ נראה כי בשלהי התקופה העות'מאנית ובמהלך תקופת המנדט התקיימה במקום זה פעילות יהודית מצומצמת ביותר.¹⁰⁶ ברור שהשינוי הגדול שחל

103 לסקירת תהליך זה, גם אם בתקופה מאוחרת יותר לזמן המחקר ראו, אבי ששון, 'מסורת וגיאוגרפיה: מגמות ותהליכים בהתקדשות קברים במישור חוף יהודה', *חידושים בחקר מישור החוף: דברי הכנס השנתי השבע-עשר של המחלקה ללימודי ארץ ישראל*, בר־אילן (תשנ"ז), עמ' 97–113.

104 יהודה דור אייזנשטיין, *אוצר מסעות: קובץ תיורים של נוסעים יהודים בארץ ישראל, סוריא, מצרים וארצות אחרות, רשימת עולי רגל לקברי אבות קדושים, תל-אביב תשכ"ט* (ניו יורק תרפ"ז), עמ' 342; גרינוואלד, *ספר טוב*, פרק מא [ללא מס' עמודים].

105 על ההיסטוריה הקדומה של הקבר ראו, חנה טרגן, 'הכוח שבאבן: ביכרס וקבר אבו הריירה/רבן גמליאל ביבנה', *קתדרה*, חוב' 97 (תשס"א), עמ' 65–84.

106 למשל גרינוואלד, *ספר טוב*, פרק מא, סעיף מד [ללא מס' עמודים].

במעמד קבר רבן גמליאל ועליית חשיבותו בתקופה שלאחר קום המדינה קשור קשר הדוק במתיישבים היהודים החדשים שחלקם עלה זה כבר מצפון אפריקה ויושבו בחורבות הכפר הערבי יבנה.¹⁰⁷ אוכלוסייה זו אימצה את קבר אבו־הורירה והחלה לפקוד את המקום. המגיעים למקום, תחילה בעיקר תושבי העיריה והאזור ולאחר מכן מבקרים שהגיעו אל הקבר מרחוק, ראו במקום המקודש פתרון נוח לצרכים ולמנהגים הדתיים שבהם נהגו בצפון אפריקה.¹⁰⁸ סוגיית הבעלות על קבר אבו־הורירה/רבן גמליאל הייתה מורכבת. תחילה שמר על המקום צה"ל, אך בהמשך עבר מבנה הקבר לידי משרד הדתות.¹⁰⁹ קבר אבו־הורירה, כהקדש מוסלמי, היה באחריותה של המחלקה המוסלמית והדרוזית במשרד הדתות והיא שהייתה אחראית לתחזוקת המקום ולשמירתו.¹¹⁰ נציגי המחלקה ביקשו לפעול נגד הפולשים היהודים למקום ואסרו עליהם תחילה להשתמש בכניין לכל מטרה שהיא. מאידך גיסא היה משרד הדתות מודע לפעילות היהודית שם, לא מנע אותה ואף עודד אותה.¹¹¹ מסתבר שאחד הפקידים במשרד הדתות 'אמר להם [למתיישבים היהודיים ביבנה] כי "אבו הורירה" זה בית כנסת עתיק ויש להשיבו לתעודתו'.¹¹² מאוחר יותר הוסיף פינקרפלד, שהיה האדריכל האחראי לשיקום ולשימור הקבר ביבנה, כי 'כוחו היוצר אגדות של המקום [קבר אבו־הורירה] עומד לו עוד כיום הזה', וכי שמע על 'אמונה הרווחת בחוגי יהודים מעדות המזרח שכאילו נמצא כאן קברו של רבן גמליאל דיבנה'.¹¹³ הוא התכוון לאותם תושבים מקומיים שטיפחו את קבר רבן גמליאל וראו בו מקום קדוש. תהליך דומה היה בקבר בנימין, הממוקם כמה קילומטרים ממזרח לכפר סבא, בואכה קלקיליה. מן המאה הארבע־עשרה ואילך זיהו עולי רגל יהודים את קברו של בנימין במקום זה והלכו כאן, ללא ספק, בעקבות המסורת המוסלמית אשר

107 באמצע שנת 1950 התגוררה במקום כבר אוכלוסייה של כ־400 משפחות. ראו תיאור מעניין של ההתיישבות במקום, אברהם ס', 'יבנה', הארץ, 25.5.1950. לדיווח על הרכב האוכלוסייה בכפרים הנטושים מתאריך 15.5.1950, ושם התייחסות לכך שיבנה יושבה על ידי עולים מצפון אפריקה ומרכז אירופה ראו, דוב רוזן (עורך), מעברות וישובי עולים (באספקלריא של משרד הפנים), פרסום פנימי של משרד הפנים, ירושלים 1985, עמ' 70.

108 למפת האזור בתקופה זו ראו, י' קפלן, 'סקר ארכיאולוגי של אזור יבנה', ידיעות, כא (תשי"ז), עמ' 199-207. לפעילות עולי מרוקו בקידוש המרחב, גם אם בתקופות מאוחרות יותר ראו, יורם בילו, שושביני הקדושים: חולמים, מרפאות וצדיקים בספר העירוני בישראל, חיפה תשס"ה.

109 על סיור משותף של אנשי משרד הדתות יחד עם אנשי היחידה הצבאית שחנתה במקום ראו, תיקיית פיקוח מדעי ישראל: פ/יבנה X, דו"ח מן התאריך 24.8.1948, אר"ע. מסתבר כי חיילי צה"ל הורידו את הכיסוי המוסלמי הירוק אשר כיסה את הקבר.

110 רשימת קברות קדושים (ולי) מוסלמיים בשטח מדינת ישראל והשטחים הכבושים, 2.9.1948, א"מ, גל-44864/13 (להלן: רשימת קברות).

111 מסמכים משנת 1949 מדגישים את מצבו המוזנח של המקום ואת קיומן של מסורות יהודיות ביחס לקבר המוסלמי ראו, תיקיית פיקוח מדעי ישראל: פ/יבנה X, אר"ע.

112 מכתב יעקב פינקרפלד, משמר המונומנטים למנהל המחלקה לענייני אסלאם במשרד הדתות, 3.4.49, א"מ, גל-44864/16.

נטתה למקם קבר זה, יחד עם הקברים האחרים של בני יעקב, בצד הדרכים הראשיות של האזור, במקרה זה בסמוך לדרך שחיברה בין דמשק למצרים.¹¹⁴

לאחר קום מדינת ישראל נכלל גם נביימיין ברשימת ההקדשים המוסלמיים בתחומי מדינת ישראל ונמצא גם הוא באחריותה של המחלקה המוסלמית והדרוזית במשרד הדתות.¹¹⁵ גם כאן, כמו במקרה של קבר רבן גמליאל ביבנה, הגיעה היוזמה לקידוש המקום ולהפיכתו לאתר עלייה לרגל יהודי מן התושבים היהודים שהתגוררו בסמוך, תושבי המעברה אשר מי שהוא סיפר לעולים כי נביימיין הוא מקום קברו של בנימיין בן יעקוב... והללו החלו להדליק נרות על קברו.¹¹⁶ יהודים, תושבי הסביבה ומבקרים אחרים החלו לפקוד את מקום הקבר, אף שלא הפך למקום עלייה לרגל המוני, אולי בשל הפרפריאליות שלו וקרבתו לאזור הגבול המזרחי של מדינת ישראל.¹¹⁷ הקבר המונוח נותר בתקופה זו בחזקת המחלקה המוסלמית והדרוזית במשרד הדתות.¹¹⁸ רק בשנת 1958 קיבלה המחלקה למקומות קדושים במשרד הדתות את האחריות עליו.

התהליך של קבר יהודה בן יעקב, המצוי דרומה יותר, בתחומי העיירה יהוד של ימינו, היה מאוחר יותר. נראה כי המתיישבים היהודיים הראשונים בכפר הערבי יהוד, עולים מתימן ומתורכיה, לא התעניינו בקדושת קבר נבי הודא אבן סעידנא יעקוב. רק מאוחר יותר, כנראה עם בואם של עולים ממרוקו ליישוב, חל שינוי ביחס למקום הקדוש. בשנות החמישים היה הקבר ממוקם בעיבורו של היישוב היהודי ובמשך השנים הוזנח מאוד ומצבו הידרדר. שתיים משלוש כיפות המבנה המוסלמי המרשים התמוטטו ומכל חדרי מבנה הקבר שניצבו בעבר במקום, עמד על תלו בסוף שנות החמישים רק חדר אחד.

בתחילת שנות השישים החל משרד הדתות להתעניין במקום, אך קשה לדעת מה מקורה של יוזמה זו ואם הגיעה 'מלמטה', כלומר בעקבות פעילות של תושבי יהוד במקום או שהייתה זו יוזמתו של משרד הדתות. מרמזים מעטים אפשר ללמוד כי עולי רגל יהודים מעטים נהגו לבוא למקום ולהדליק בו נרות,¹¹⁹ ונראה כי עניין זה, יחד עם עובדת מציאותו של הקבר ההרוס בלב היישוב, היה הזרז העיקרי לכך שהמועצה המקומית, יחד עם משרד הדתות, יזמה את שיפוץ המקום.¹²⁰ שאלת האותנטיות של הקבר וקדושתו כלל לא הטרידה

114 איילון א', 'נביימיין (קבר בנימיין, כפר סבא)', *חדשות ארכיאולוגיות*, כרך עח-עט (תשמ"ב), עמ' 41-42.
115 *רשימת קברות*.

116 לתלונת על פעילותו של שמואל כהנא בקידוש ופיתוח מקומות קדושים ראו, מכתב שמואל ייבין לשר החינוך והתרבות, 25.5.1952, א"מ, גל-44864/13.

117 Walter P. Zenner, 'Saints and Piecemeal Supernaturalism Among the Jerusalem Sepharadim', *Anthropological Quarterly*, Vol. 38, No. 3 (1965), p. 212

118 מכתב חיים הירשברג, המחלקה המוסלמית והדרוזית במשרד הדתות לשמואל כהנא, 16.12.1956, ומכתב תשובה של כהנא, 30.1.1957, א"מ, גל-14908/5.

119 מכתב ברוך כהנא לאהרון מאיר, משרד הדתות, 30.1.1962, א"מ, גל-14918/6.

120 לתרשים הקבר מאת מאיר בן אורי, 4.3.1962, יחד עם שרטוט של הקבר לפני השיפוץ ראו, מכתב מאיר בן אורי לברוך כהנא, משרד הדתות, 12.3.1963, א"מ, גל-6293/14; מכתב אהרון מאיר, משרד

את אנשי המקום וגם לא את עובדי משרד הדתות. הם הסתפקו בספרו של וילנאי שהזכיר את המסורת היהודית על איתור קבר יהודה במקום כהוכחה לקדושתו,¹²¹ והחלו בפיתוח המקום. חליפת מכתבים המצויה בתיקי משרד הדתות הנוגעים לקבר יהודה מאפשרת לעקוב אחר תהליך השיפוץ והפיתוח של המקום, החל בשנת 1962.¹²² המחלקה למקומות קדושים במשרד הדתות יזמה סיור במקום שתכליתו הייתה לברר את מצבו ואת אפשרויות שיפוצו. מאוחר יותר פנה משרד הדתות למשרד רישום הקרקעות ולמועצת יהוד כדי לברר את שאלת הבעלות על הקבר.¹²³ מאחר שהקבר ומערך החדרים הסמוכים לו היה הקדש מוסלמי, הוא היה בידי של האפוטרופוס על נכסי נפקדים, מה שחייב את משרד הדתות להשיג לפני כל פעולה במקום את הסכמתו לשינויים המתוכננים בקבר ובסביבתו. המחלקה המוסלמית והדרוזית במשרד הדתות התנתה את השיפוצים בכך שלא ייפגעו סביבת הקבר ו'דגשות המוסלמים' כתוצאה מן השיפוצים במקום.¹²⁴ רק בשנת 1964, לאחר הכנות ארוכות, ניגש מע"צ לשיפוץ הקבר וסביבתו, תוך שיתוף פעולה בין משרד הדתות שהקציב את הכסף לחומרים למועצת יהוד שהקצתה כוח אדם לביצוע העבודה.¹²⁵

סיכום

לייסודה של מדינת ישראל הייתה השפעה ניכרת על גורלם של המקומות הקדושים בארץ, ובמיוחד על אתרי העלייה לרגל היהודיים. חלוקת הארץ גרמה לניתוק מהמקומות הקדושים היהודיים שנותרו מעבר לגבול ושאי אפשר היה להגיע אליהם. מנגד גרמה חלוקת הארץ לחיזוק מעמדם של מקומות קדושים אחרים שנמצאו בצדה המערבי של ארץ ישראל. גם אם היו לעלייה לרגל היהודית אל קבר רבן גמליאל ביבנה, לקבר דוד בהר ציון או לקבר שמשון בשיח' עריב שורשים בתקופה שלפני שנת 1948, הרי העלייה לרגל למקומות אלה אחרי מלחמת העצמאות הייתה יצירה חדשה כמעט לחלוטין. בתקופה זו ניצלו גורמים שונים, פרטיים וארגונים, את המהפך הפוליטי והדמוגרפי החד שנוצר עם חלוקת הארץ והביאו לידי כך שמקומות קדושים רבים שהיו קודם לשנת 1948 בבעלות מוסלמית הועברו עתה לידיים יהודיות. בתהליך זה לקחו חלק כמה גופים ממלכתיים ישראלים: האפוטרופוס על נכסי נפקדים שילב ידיים עם משרדי ממשלה שונים, ובראשם משרד הדתות. מרכזית

הדתות לראש המועצה המקומית, יהוד, 10.12.1962, שם, גל-6/14918.

121 מכתב אהרון מאיר, משרד הדתות למאיר בן אורי, 16.3.1962, א"מ, גל-6/293; מכתב שמואל כהנא למאיר בן אורי, 19.3.1962, שם, גל-6/14918, ושם הוא מעיר כי הקבר איננו של יהודה בן יעקב אלא של יהודה בר יעקב.

122 מכתב מאיר בן אורי לשמואל כהנא, 16.10.1964, א"מ, גל-12/6380.

123 לתכנית לפיתוח קבר יהודה ראו, מכתב היועץ המשפטי, משרד הדתות למועצה המקומית יהודה, 16.9.1962, א"מ, גל-6/14918. אפשר לראות את מראה המקום לפני השיפוץ ואת מראהו המוצע לאחר השיפוץ. הקבר נמצא בסמוך לבית הקברות המוסלמי.

124 מכתב בן אורי לכהנא, 16.10.1964, א"מ, גל-12/6380, ושם השתלשלות העניינים ביחס לקבר.

125 מכתב אהרון מאיר למע"צ תל אביב, 12.9.1963, שם, גל-5/14908.

בתהליך זה הייתה המחלקה המוסלמית והדרוזית במשרד זה, שאנשיה היו 'צינור' שבאמצעותו הועברו המקומות הקדושים לידים יהודיות.¹²⁶ אנשי המחלקה האמינו באמת ובתמים כי משימתם היא לשמור על המקומות הקדושים המוסלמים. מנהלי המחלקה, תחילה הירשברג ואחר כך ממשיכיו, יעקב יהושע ואחרים, עשו מאמצים גדולים להגן על מקומות אלה, אך הם פעלו בתחושת 'סודיות' כשהעבירו רכוש מוסלמי לידים יהודיות וסברו כי 'בענינים אלה זהירות היא הכלל הראשון'.¹²⁷ הם לא היו מסוגלים להתנגד למנהל הכללי של משרד הדתות, כהנא, שהאמין בשליחותו בנוגע למקומות הקדושים היהודיים, והביא להפיכת מקומות קדושים כמו קבר דוד ומערת אליהו למרכזים דתיים יהודיים לאומיים ראשונים במעלה ולהכללתם בנרטיב היהודי-הישראלי.

אפשר לראות את תהליך פיתוח המקומות הקדושים היהודיים שאותו הוביל כהנא כחלק מתהליך נרחב יותר שבמהלכו יצרה מדינת ישראל סמלים שונים בתחומה הריבוני. אך ההבלטה של המקומות הקדושים היהודיים לאחר 1948 הייתה חשובה גם בפוליטיקה הפנימית בתוך החברה הישראלית וקשורה בניסיון שעשו קבוצות פוליטיות אחדות ליצור פרשנות משלהם לנוף הישראלי. תפיסת העבר של כהנא הייתה שונה מזו הממלכתית החילונית ונכללו בה, מלבד מחוזות הגבורה הציוניים, גם ארץ התנ"ך, על נופה המדומיין, ומקומות מגוריהם וקבורתם של חכמי התלמוד. קבריהם של רבן גמליאל ביבנה ושל בנימין באזור כפר סבא, שניהם אתרי קודש מוסלמיים לפני שנת 1948, היו על פי השקפתו חלק אינטגרלי מן המפה הסמלית של מדינת ישראל ושל חידוש הריבונות בארץ האבות. כהנא ביקש ליצור מפה שתכלול קברי מלכים, נביאים, תנאים ואמוראים, מפה שכללה את פרשנותו להיסטוריה של ארץ ישראל ועם ישראל. בתהליך קידוש מרחב זה ויצירת גאוגרפיה קדושה יהודית חדשה שולבו מרכיבים מספר. אמונה דתית, מוטיבציה פוליטית, לאומנות טריטוריאלית ודת עממית התערבבו אלה באלה והביאו להבלטת הנרטיב היהודי ההיסטורי והדתי על חשבון זה הערבי-מוסלמי.

התהליך המתואר במאמר התרחש כמעט ללא השמעת ביקורת משמעותית מצד הממסד הישראלי ומצד תושבי המדינה, שקיבלו אותו כמובן מאליו. היו אמנם כאלה שהצטרפו לדעתו של פרופ' מיכאל אבי יונה, כי 'יצירת המקומות הקדושים החדשים כגון "קבר דוד" ו"סלע הגיבור" או "סלע החורבן" [בסמוך לאשתאול] וכיוצא בזה [על ידי כהנא] היא מעשה זוועה מדעי'.¹²⁸ שמואל ייבין, מנהל מחלקת העתיקות, כתב כי פעולותיו של כהנא במקומות הקדושים הם לא יותר מ'חידוש הבמות', בהתכוונו לכך שזהו פולחן פגני הרחוק מהיהדות

126 יעקב יהושע, 'סקירה על מצב המקומות המקודשים המוסלמים בארץ מאז קום המדינה ועד היום' (רו"ח לשר הדתות), 6.7.1962, א"מ, גל-2930/3.

127 מכתב חיים הירשברג לאפוטרופוס לנכסי נפקדים, 15.12.1953, א"מ, גל-2394/9.

128 מכתב אבי יונה לשמואל ייבין, 18.7.1950, בתוך: שמואל ייבין, 'דין וחשבון על עבודת הוועדה הבין-משרדית לשיפור אתרים היסטוריים והמצותיה', 1.10.1950, עמ' 74-75, א"מ, גל-5451/6.

המונותאיסטית.¹²⁹ שניהם ייצגו תפיסה מדעית, אקדמית ואזרחית שהעמידה מעל לכול את החשיבות האוניברסלית של שימור המקומות ההיסטוריים והארכאולוגיים, גם אם הם מקומות קדושים מוסלמים. עם זאת, לא הם ולא אחרים השמיעו ביקורת על כך שמקומות קדושים ששימשו בעבר אוכלוסייה מוסלמית, שימשו עתה מקומות עלייה לרגל יהודיים. רק מקצת מן המקומות הקדושים המוסלמיים בישראל עברו תהליך של ייחוד בתקופת המחקר. לאחר שנת 1948 וחלוקת ארץ ישראל נכללו כמה מאות של קברי שיח' ומקומות קדושים מוסלמיים בתחומי מדינת ישראל, ורובם היו ועודם כיום חסרי משמעות מבחינת הישראלים. נבי רובין וקבר יונה שלחוף הים, שיח' עריב שבסמוך לבית שמש או קבר דניאל ברמות יששכר, נותרו שנים רבות אתרים מבודדים בנוף הישראלי והיו חסרי משמעות דתית לאוכלוסייה היהודית. רק בהמשך, בשנים מאוחרות יותר, הם הפכו לחלק מהמרחב המקודש היהודי לאחר שהחלה בהם פעילות פולחנית יהודית.

---

129 מכתב שמואל ייבין לשר החינוך והתרבות, 25.5.1952, א"מ, חטיבה 162, גל-44864/13.